

Інститут археології НАН України
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ПОДЕСЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

**Збірник наукових праць
Випуск 1**

Чернігів 2018

ДК 902.2
П 32
ББК Т 4 (2) 4

Редакційна колегія:

Коваленко О. Б. (відповідальний редактор)
Дятлов В. О., Карпенко Ю. О., Моця О. П.,
Скороход В. М., Жигола В. С. (відповідальний секретар)

П 32 Подесення в контексті історичної і природної спадщини: Збірник наукових праць / Міжнародний союз академій наук, Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Благодійний фонд «Київська ландшафтна ініціатива». – Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018. – Вип. 1. – 221 с.

ISBN

Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 27 червня 2018 р.)

ББК Т 4 (2) 4
УДК 902.2

Державний фонд фундаментальних досліджень
ЗАЗ Візіком
БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД “КИЇВСЬКА ЛАНДШАФТНА ІНІЦІАТИВА”

На обкладинці розміщено світлину з видом на р. Десна біля с. Радичів

ISBN

© Інститут археології НАН України, 2018
© Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2018
© Автори, 2018

Олександр Моця, В'ячеслав Скороход

ВИПОВЗІВ НА ДЕСНІ

Серед найяскравіших пам'яток Дніпровського Лівобережжя кінця I – початку II тис. н. е. у нижній течії Десни слід виділити городище із посадом та подолом, що розташоване за 0,4 км на північний схід від с. Виповзів і за 0,8 км на південний захід від с. Лутава навпроти літописного Городця Остерського. Комплекс знаходиться якраз посередині між Черніговом та Вишгородом – на маршруті так званого «Шляху Мономаха», що зв'язував столицю Русі м. Київ зі столицею найбільшого на той час удільного князівства на Десні – м. Черніговом (Казаков та ін. 2014, с. 66).

Вперше пам'ятка була обстежена ще у 1889 р. В. Беренштамом, який склав схематичний план пам'ятки та заклав на схилі городища невеликий розкоп розмірами 3,40 × 3,15 м, де дослідив два поховання XII ст., в одному з яких знайшов монету *«шведский шелях Густава Адольфа»* (Рис. 1; 2). Дослідник зробив висновок, що городище є лише сільським кладовищем XVII ст. і припинив подальші роботи: *«Так как таким образом выяснилось, что городище есть собственно христианское сельское кладбище, судя по монете, 17го в., то раскопки были прекращены.»* Але звіті до Імператорської археологічної комісії В. Беренштам подав досить докладний опис і план городища та його околиць, розглянув виявлену тут кераміку. Описуючи городище дослідник вказав на наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2,0 м. Крім того, він зібрав етнографічні свідчення про пам'ятку: *«У местных крестьян городище известно под именем “Лысой Горы”;* они рассказывают, что некогда здесь находился город “Крен”; от него и речка называется “Кренка” и уже впоследствии переделано это название в “Крымка”» (Беренштам 1889, арк. 4–5).

Пізніше пам'ятку оглядали й фрагментарно досліджували члени Чернігівської губернської архівної комісії В. Шугаєвський, Ф. Садовський і Є. Корноухов (1911–1912 рр.), А. Розанов (1924–1925 рр.), І. Ляпушкін (1947 р.), О. Попко (1947–1948 рр.), С. Одинцова та О. Шапошнікова (1948 р.), М. Кучера та О. Сухобоков (1971 р.), В. Коваленко (1983 р.), А. Казаков (1989–1990 рр.) (Рис. 3) (Коваленко, Скороход 2009, с. 67–69).

У 2009 р. експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка та Інституту археології НАН України тут розпочаті стаціонарні роботи (Скороход та ін. 2015, с. 288–291).

Вищезгадане городище округлої форми розташоване на кінці мису, що на 3,0–4,0 м підвищується над рештою тераси. Воно має невеликі розміри (75 × 95 м) по зовнішньому обрізу валів і близько 30 × 40 м – по внутрішньому (власне майданчик). Рештки валів, котрі колись оточували городище по всьому периметру, нині практично повністю розвіяні (самі укріплення займають площу природної дюни, котра цілком складається із сипучого піску) і лише під підошвою радше вгадується, ніж фіксується, рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси й створює пандуси, що полого спускаються до заплави старого русла Десни. З напільного боку теж проходив рів, що нині практично завіяний піском і ледь простежується вздовж схилу городища (Рис. 4; 5).

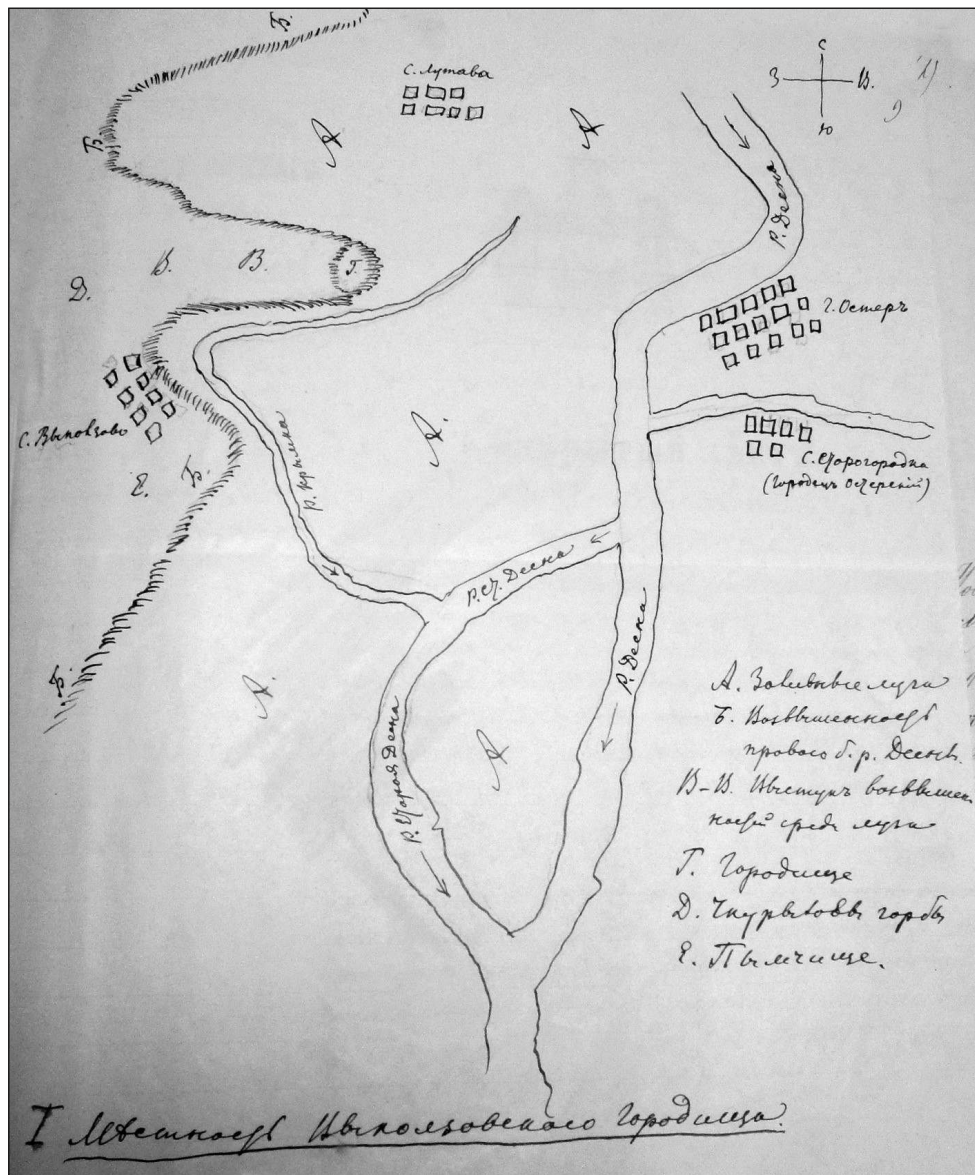

Рис. 1. Виповзівське городище (малюнок зі звіту В. Беренштама, арк. 9)

З боку посаду (західний схил) нижнє заповнення рову містить керамічний матеріал кінця IX – першої половини X ст., фрагменти ліпних сковорідок та нечисленні шматки металургійних шлаків. У шарах X ст. знайдено бронзову петельку від сумочки та фрагмент оселка із пісковику. Середнє заповнення рову містить нечисленні матеріали XII ст., серед котрих фрагмент профільованого пряслиця, уламки тогочасної кераміки, а також стінок амфор й остеологічні матеріали. За стратиграфічними спостереженнями, у XII ст. напільний рів не поновлювався і був замулений природнім шляхом.

На першому етапі, котрий слід датувати кінцем IX – початком X ст., оборонні споруди представлені напільним ровом, бермою завширшки 0,7–2,2 м, залишками тіла валу, із внутрішнього боку котрого фіксується рівчак від вертикально поставленої дерев'яної конструкції. На рівні

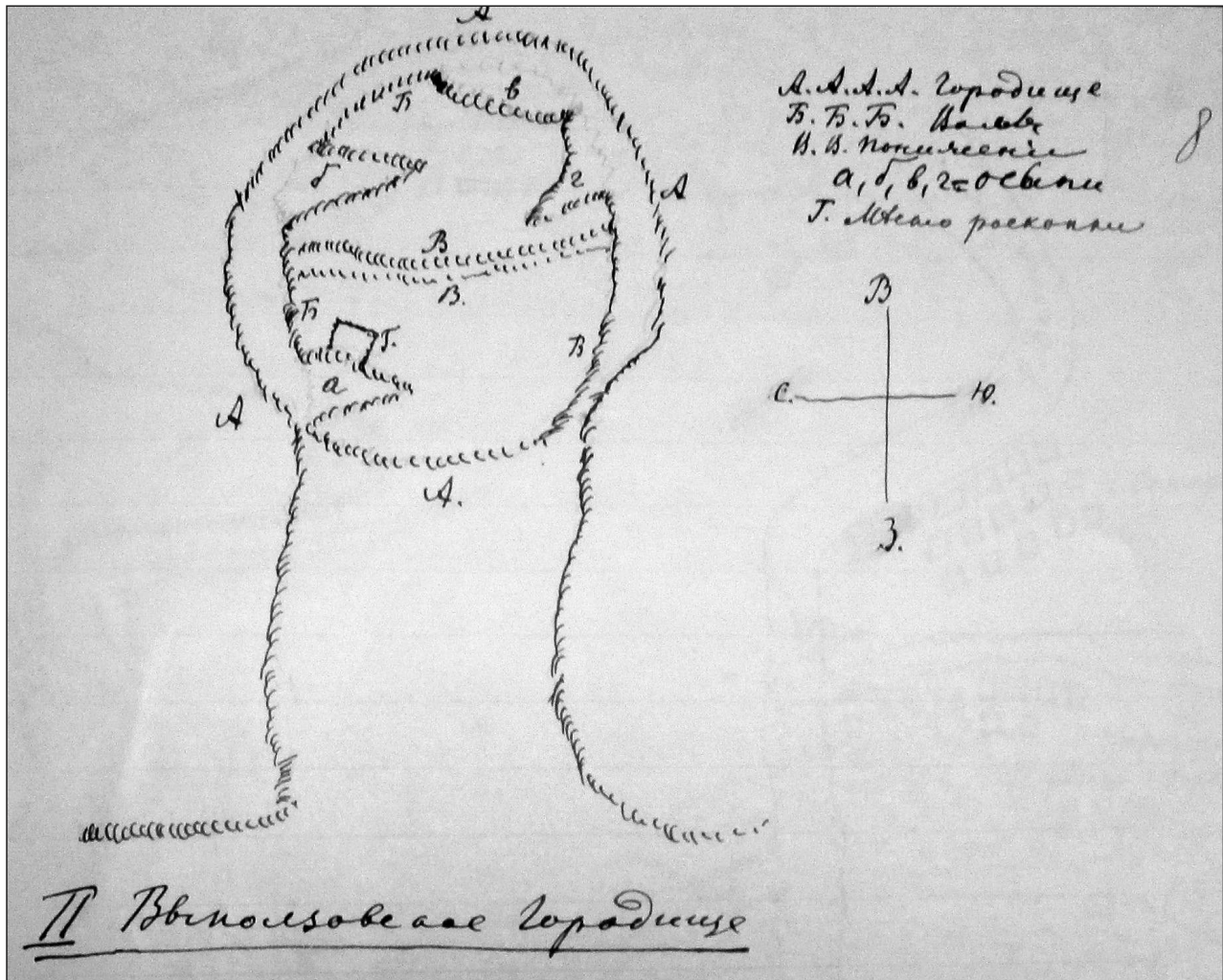

Рис. 2. Виповзівське городище (малюнок зі звіту В. Беренштама, арк. 8)

посаду був викопаний зовнішній рів, а на схилі розміщувалася берма та тіло насипаного тоді валу. Рівчачок під частокіл був викопаний на схилі городища за 12 м від його підшви. Ширина рівчачка сягала 0,8–1,0 м, а глибина становила щонайменше 0,45 м. На дні зафіксовані ямки від частоколу діаметром 0,2–0,3 м.

На бермі були зафіксовані ямки діаметром 0,2 м, розташовані на відстані 0,15 м одна від одної та від дерев'яної конструкції, встановленої із нахилом у бік площадки городища. Для укріплення ґрунту на схилі дюни була зроблена підсипка ґрунтом, взятим із подолу – темно-сірим супіском із включенням глею товщиною до 0,2 м. Наявність печини у цьому шарі може вказувати на спробу обпалення ґрунту для кращого закріплення та запобігання сповзання зі схилів городища. Після формування валу на бермі була встановлена зовнішня дерев'яна конструкція з нахилом у бік площадки городища. Скоріше за все, вона пов'язувалася із конструкцією частоколу, встановленого у східній частині за валом. У нижній частині валу зафіксовано родючий шар, що був знятий біля підніжжя городища – його товщина тут сягає 0,9 м, а материковий пісок потрапив до верхньої частини валу. Ширина підшви валу сягала 4,0 м від ямок на

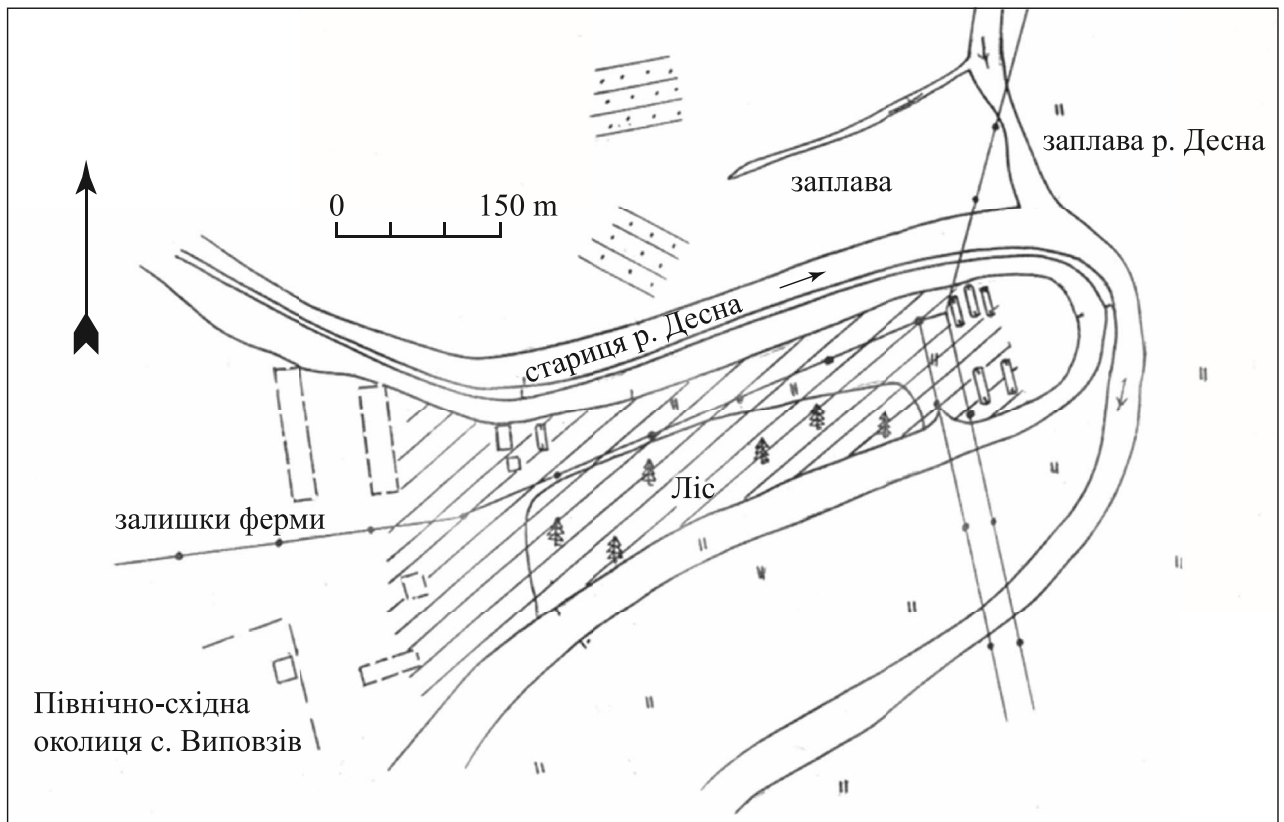

Рис. 3. План Виповзівського археологічного комплексу за В. Коваленком

бермі до ямок частоколу (Рис. 6). Матеріали із нижнього заповнення насипу вказують на його синхронну появу з ровом (кінець IX – початок X ст.).

У напільному рові зафіксовані сліди пожежі початку X ст., після якої відбулася реконструкція укріплень. Залишки частоколу із внутрішнього боку валу були розібрані, а на його місце поставлено конструкції типу городень, що виходили на майданчик городища. В плані зафіксовано сліди деревин із внутрішнього боку від залишків валу. Однак слід зважати на на три-валу ерозію схилу валу у бік рову. Західна частина нових укріплень, скоріше за все, доходила до місця, де знаходилася верхівка розташованої на бермі дерев'яної конструкції. Орієнтація основи нових клітей зафіксована перпендикулярно до рову та схилу городища. Колоди були покладені в середньому на відстані 1,8 м одна від одної (окрім допоміжних – підсилюючих). Близько середини X ст. укріплення другого етапу зазнають руйнувань у ході чергової пожежі і більше не відновлюються. Залишки насипаного на схил ґрунту ще певний час утворюють по краю городища вал, із внутрішнього боку якого фіксується велика кількість болотної руди та металевих шлаків (Рис. 7).

Таким чином, на першому етапі оборонні споруди Виповзівського городища були представлені ровом, бермою зі встановленою на ній дерев'яною конструкцією (скоріше за все пов'язаною із частоколом), між якими було засипано взятий із рову ґрунт. На другому етапі існували рів, берма зі встановленою на ній похилою дерев'яною стіною (острогом) та кліті, поставлені на основу валу попередніх часів.

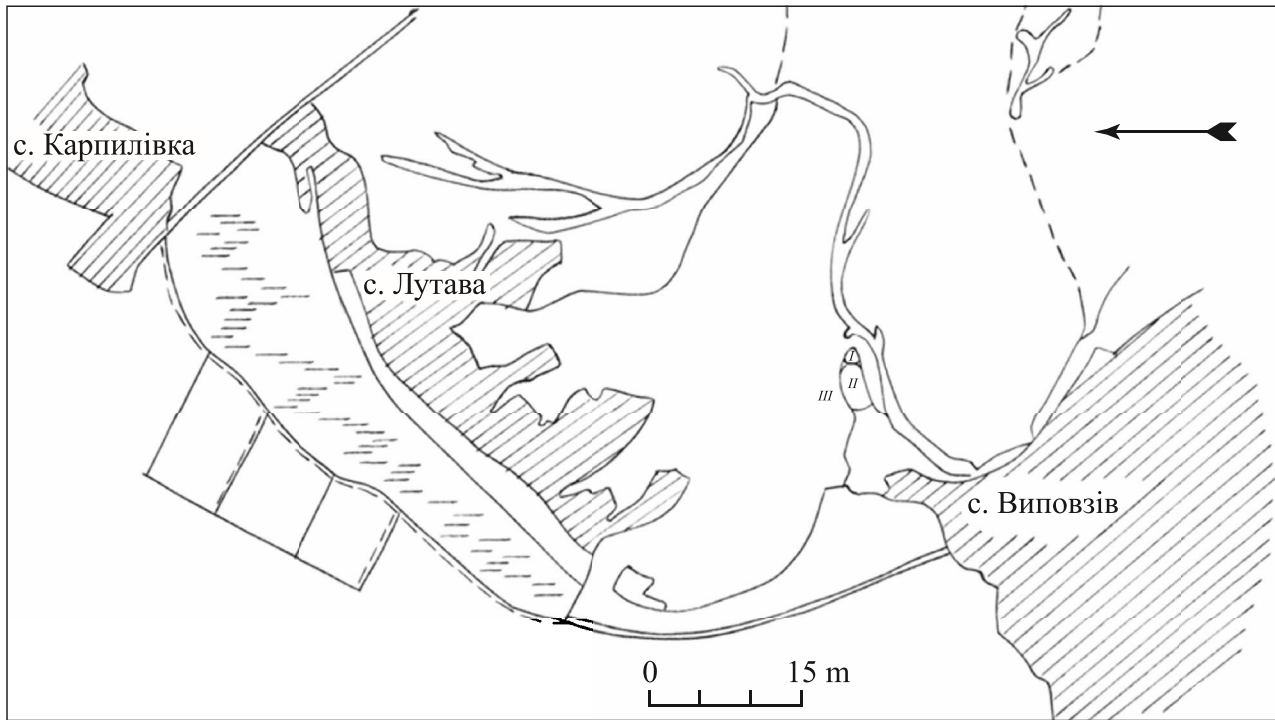

Рис. 4. План розташування Виповзівського археологічного комплексу: I – городище; II – посад; III – поділ

Унікальність укріплень Виповзівського городища полягає у тому, що вони були споруджені на схилі природної дюни, розташованої в східній частині мису, котрий піднімався на 4,0 м над площею посаду. Таке вдале використання рельєфу не вимагало значної кількості ґрунту для його спорудження, чим і можна пояснити незначні розміри напільного рову. Для запобігання можливого сповзання конструкцій по схилу його поверхня була укріплена болотним глеєм та залізною рудою, а зовнішню дерев'яну конструкцію – косий острог (що, до речі, досить рідко зустрічалася на півдні Київської Русі) – зробили з нахилом у бік майданчика городища (Скороход, Моця, Ситий 2012, с. 514–515; Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 28–30) (Рис. 8).

Забудова майданчика досліджена розкопками 2011 та 2017 рр. (Рис. 9). З 2012 по 2014 рр. тут виявлено залишки двох жител, господарські та ремісничі споруди, які можна розділити на три горизонти. До ранньої забудови початку X ст. належить житло кінця IX – початку X ст., що гине внаслідок пожежі, сліди якої добре фіксувалися у стратиграфічному розрізі, глеєва підлога була устелена попелом та погорілими фрагментами посуду. Після пожежі котлован поступово замулювався і використовувався під смітник у наступному будівельному періоді.

До другого будівельного періоду належить частково досліджене житло та окремі господарські споруди, що теж гинуть у пожежі середини X ст., яка яскраво фіксується і на всій території пам'ятки.

Після пожежі майданчик городища був облаштований під ремісничу зону для видобутку та переплавки заліза. Це засвідчує досить потужний шар металургійних шлаків (від 0,2 до 0,4 м) та дві передгорнові ями із залишками конструкцій від зруйнованих горнів, що стратиграфічно перекривають усі попередні горизонти. Не виключено, що після загибелі пам'ятки близько середини – на початку другої половини X ст. на городищі продовжував функціонувати виробни-

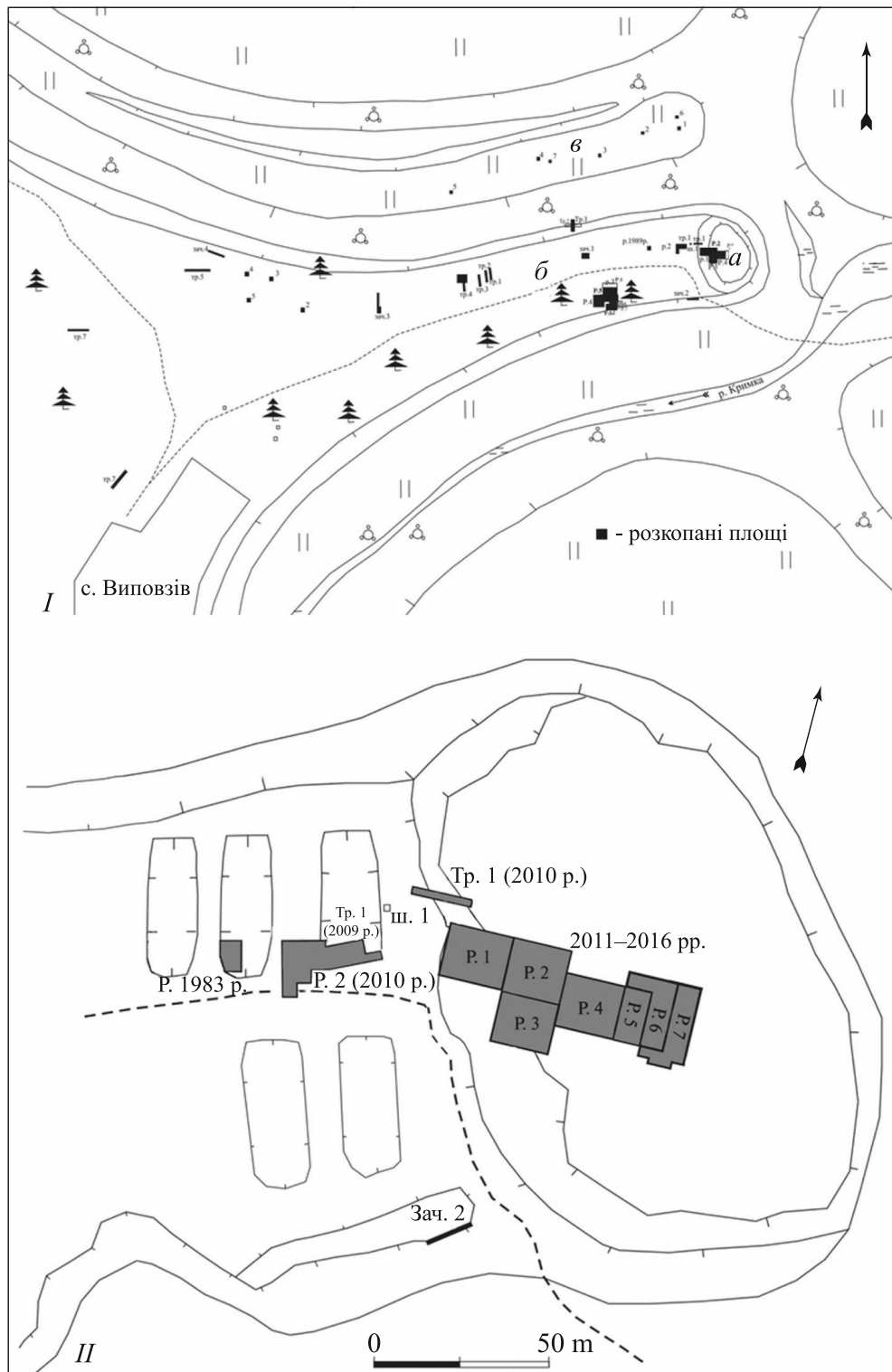

Рис. 5. План Виповзівського археологічного комплексу та городища з розкопками: *I* – план Виповзівського археологічного комплексу (*a* – городище; *б* – посад; *в* – поділ); *II* – план Виповзівського городища з розкопками

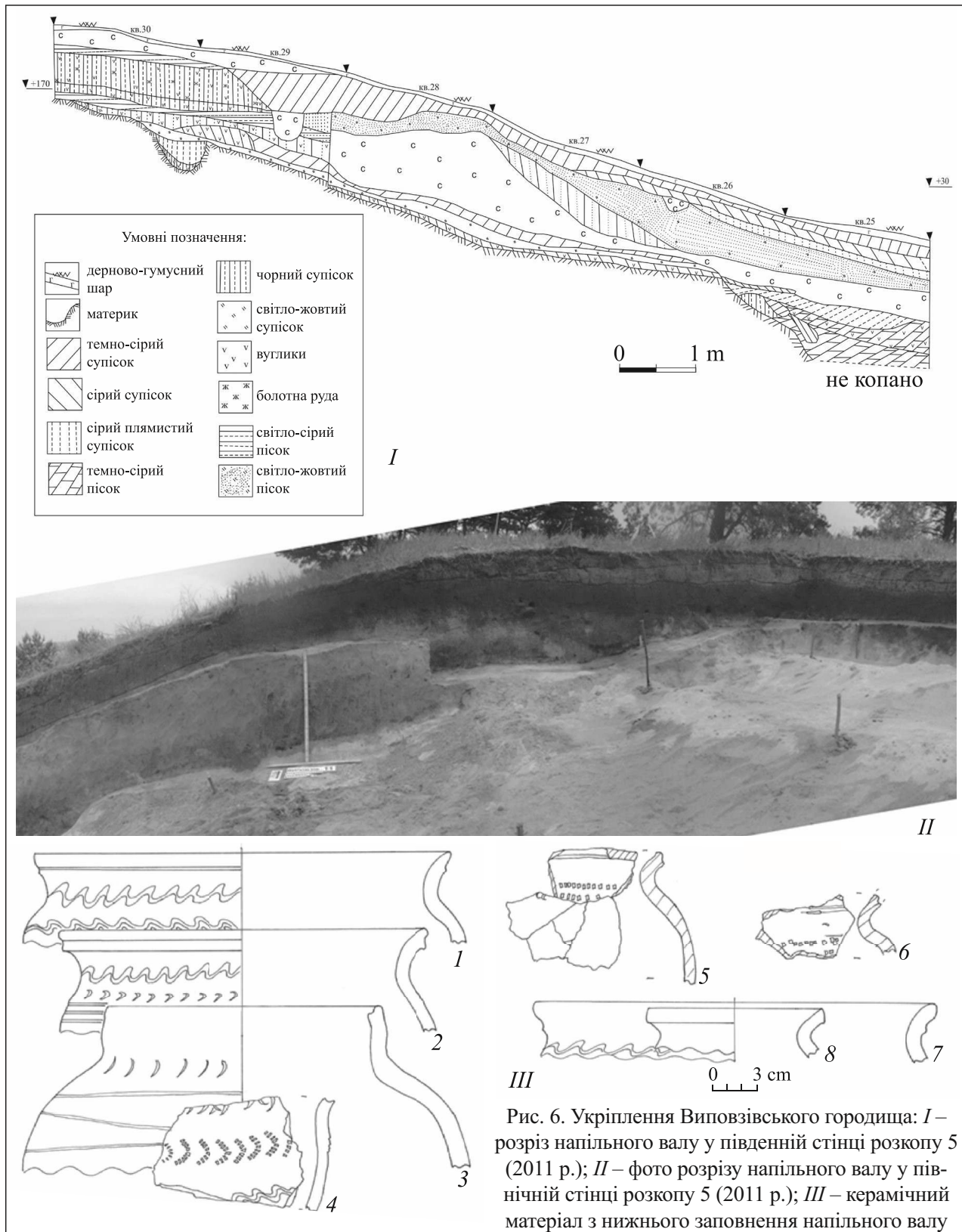

Рис. 6. Укріплення Виповзівського городища: *I* – розріз напільного валу у південній стінці розкопу 5 (2011 р.); *II* – фото розрізу напільного валу у північній стінці розкопу 5 (2011 р.); *III* – керамічний матеріал з нижнього заповнення напільного валу

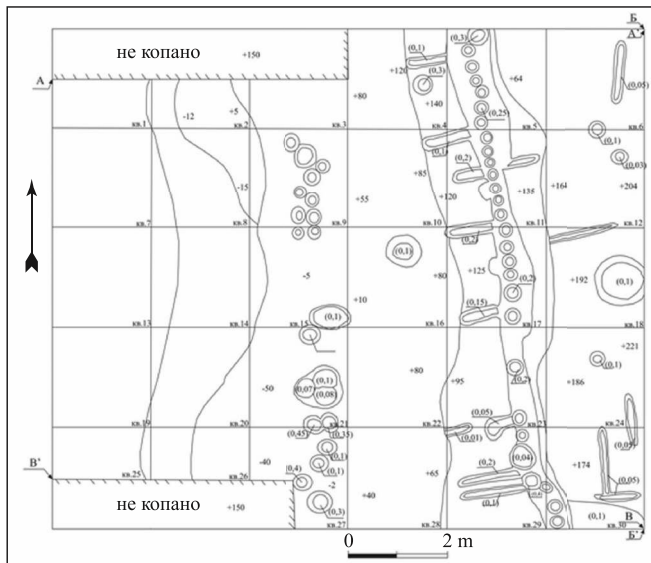

Рис. 7. План конструкцій оборонних споруд
Виповзівського городища

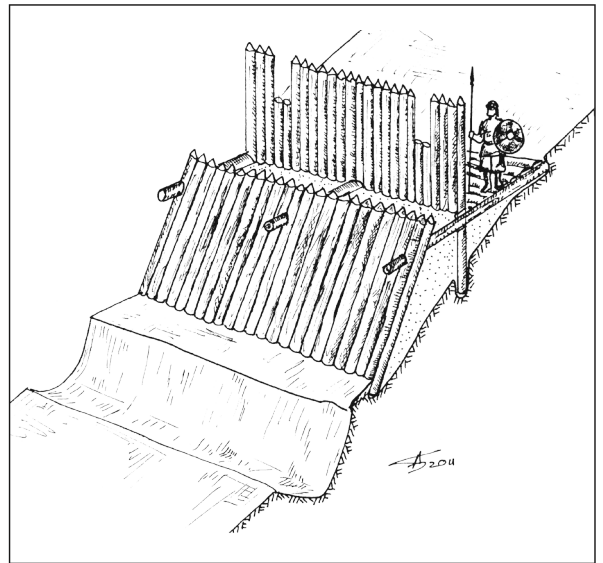

Рис. 8. Реконструкція оборонних споруд
напільного валу Виповзівського городища

чий майданчик по видобутку заліза з невеликою кількістю поселенців (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 393; Моця, Скороход, Ситий 2013, с. 185).

У 2014–2016 рр. було досліджено ще п'ять жител та низку господарських споруд X ст. Житла (споруди 7–11) розміщувалися компактно і перекривали одне одну, що вказує на їх різночасовість і дозволяє розподілити їх на окремі будівельні горизонти в межах X ст.

Аналіз забудови Виповзівського городища слід розпочати з жител. Споруда 7 була досліджена у розкопі 4 (2013 р.) та розкопі 5 (2014 р.). Котлован житла мав розміри $3,50 \times 3,75$ м, був орієнтований кутами за сторонами світу. Стратиграфія заповнення споруди 7 вказує на два періоди використання її котловану. На першому етапі це було житло, заглиблене в материк на 1,1 м; у східному куті котловану досліджено рештки глинобитної печі, що була сформована із сірого болотяного глею. Піч погано збереглася, оскільки була пошкоджена завалом масивних конкрецій болотяної руди (лімоніту), складених у котловані у другій половині X ст. (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 393; Моця, Скороход, Ситий 2013, с. 185–186).

Піч була повернута челюстями на південний захід, паралельно південно-східній стінці котловану. Її розміри становили $1,70 \times 1,85$ м. Навколо печі розчищені кілька стовпових ямок від короба, діаметром до 0,25 м та глибиною до 0,28 м. Стінки зводу були сформовані з болотяного глею, мали ширину 0,20–0,45 м, збереглися на висоту до 0,15 м вище рівня дна котловану. Під піччю була влаштована невелика (діаметр 0,65 м) та неглибока (0,10 м) яма, що перед зведенням печі була випалена: зберігся горілий шар товщиною до 0,03–0,05 м. Поверх останнього лежав шар пропеченого глею з пічиною, товщиною до 0,08 м, у свою чергу, покритий черенем у вигляді пропеченого глею. Діаметр череня до 0,70 м, товщина до 0,07 м. Навколо череня та під стінками на рівні дна котловану фіксувалися невеликі (діаметр 0,03–0,05 м) ямки від каркасу печі, глибиною до 0,07 м. Вдалося простежити 13 ямок, що утворюють півколо діаметром не менше 0,6 м.

На дні котловану зафіксовано шар вугликів та лінзу попелу, що вказує на пожежу, яка знищила будівлю.

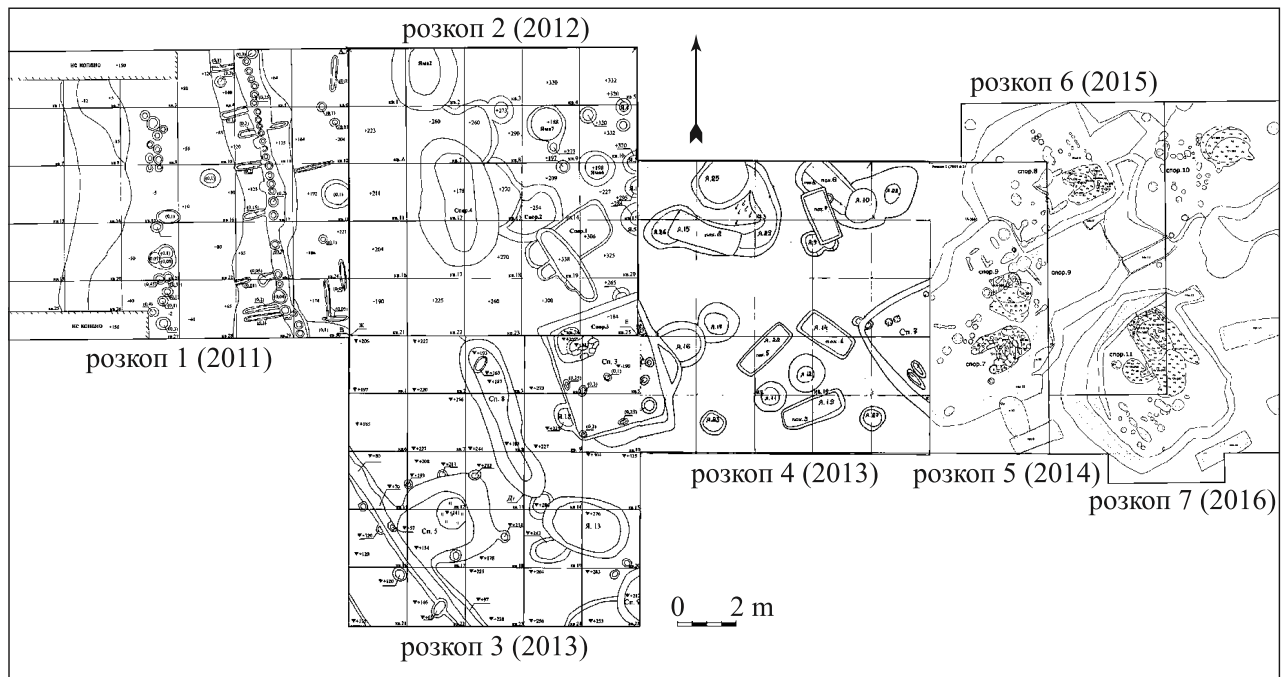

Рис. 9. План забудови Виповзівського городища

У нижньому шарі заповнення споруди 7 виявлена незначна кількість артефактів: залізний рибальський гачок, пірофілітове пряслице, залізний стрижень. Кераміка з нижньої частини котловану датується першою половиною X ст.

З часом у напівзаплимому котловані споруди була збудована нова споруда, де зберігалися запаси болотяної руди для горнів, що функціонували на городищі у другій половині X ст. На другому етапі замулений котлован був підчищений до глибини 0,6–0,8 м від рівня материка, що і спричинило руйнацію печі раннього житла. Із заповнення споруди походять два оселки з пісковика, оселок із сірого сланцю, пірофілітове пряслице, три кістяні бабки для гри, дві кістяні проколки, залізний ніж, залізне долото, скоба, п'ять уламків кременю та залізні предмети невідомого характеру. У заповненні споруди вздовж північно-східної та південно-східної стінок котловану на глибині 0,6–0,8 м були виявлені запаси болотяної руди загальною вагою 200 кг.

Керамічний матеріал з верхньої частини котловану споруди 7 датується початком – другою половиною X ст. (Рис. 10)

Таким чином, у котловані споруди 7 досліджено дві будівлі: на першому етапі – до середини X ст. – існувало житло, що загинуло в пожежі; на другому етапі у напівзамитому котловані було облаштовано господарську споруду для зберігання болотяної руди. Зазначимо, що у другій половині X ст. територія городища використовувалася в якості виробничого залізозробного майданчика (Скороход, Моця, Ситий 2013, с. 393; Моця, Скороход, Ситий 2013, с. 185–186).

Наступне житло (споруда 8) досліджене в розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Котлован був орієнтований кутами за сторонами світу, мав підквадратну форму, розміри 4,60 × 4,86 м на рівні фіксації плями і зменшувався донизу до 3,6 × 4,2 м.

У східному куті житла знаходилася глеєва піч розмірами 1,2 × 1,3 м, висотою 0,7 м, повернута челюстями вздовж південно-східної стінки. Піч мала черинь овалоподібної форми, роз-

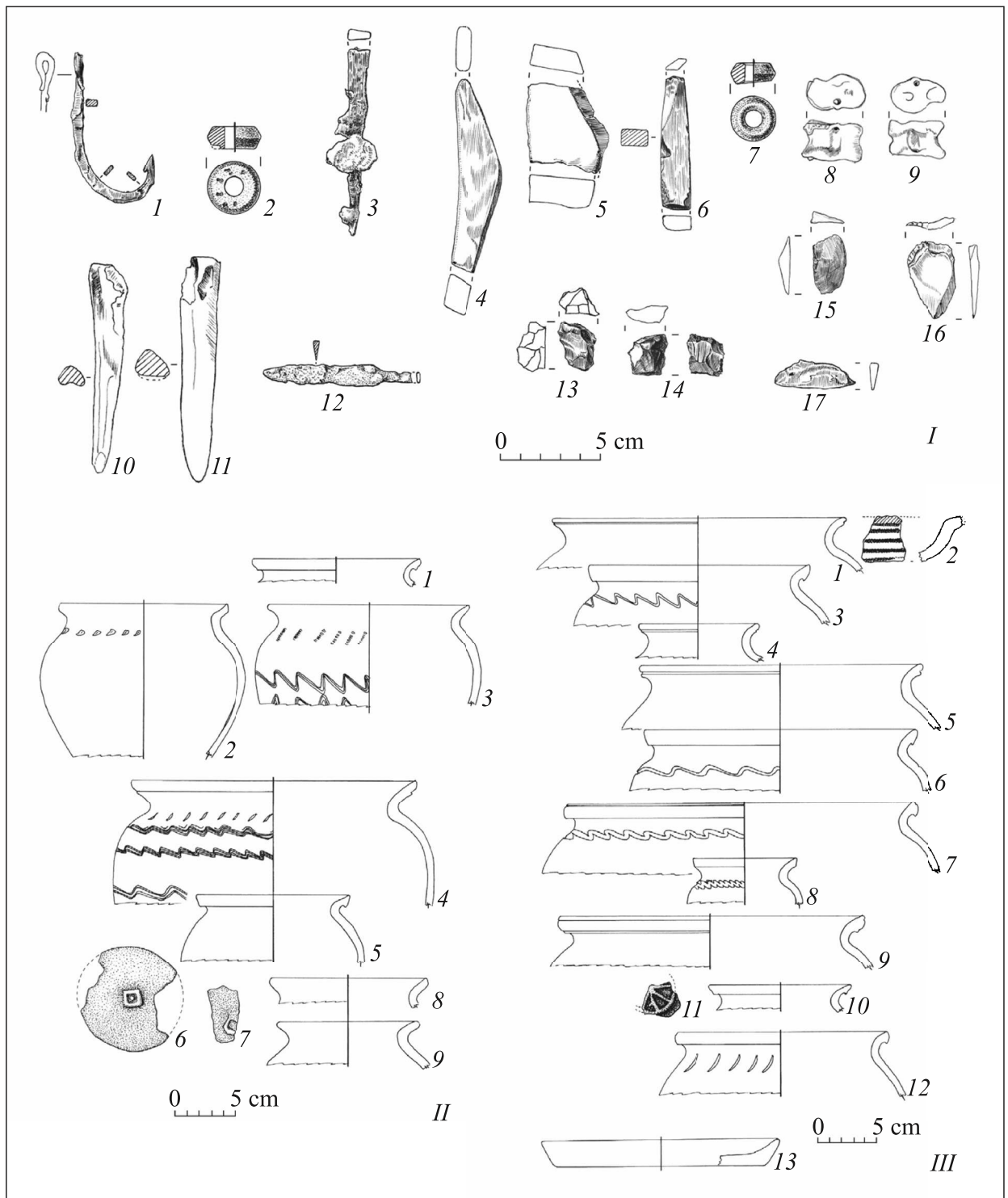

Рис. 10. Знахідки та кераміка зі споруди 7. I – знахідки: 1–3 – знахідки із ранньої споруди 7 (житла); 4–17 – знахідки із пізньої споруди 7 (господарська будівля) (1, 3, 12 – залізо; 2, 7 – пірофіліт; 4–6 – камінь; 8–11 – кістка; 13–17 – кремій). II – кераміка із ранньої споруди 7 (житла). III – кераміка із пізньої споруди 7 (господарської будівлі)

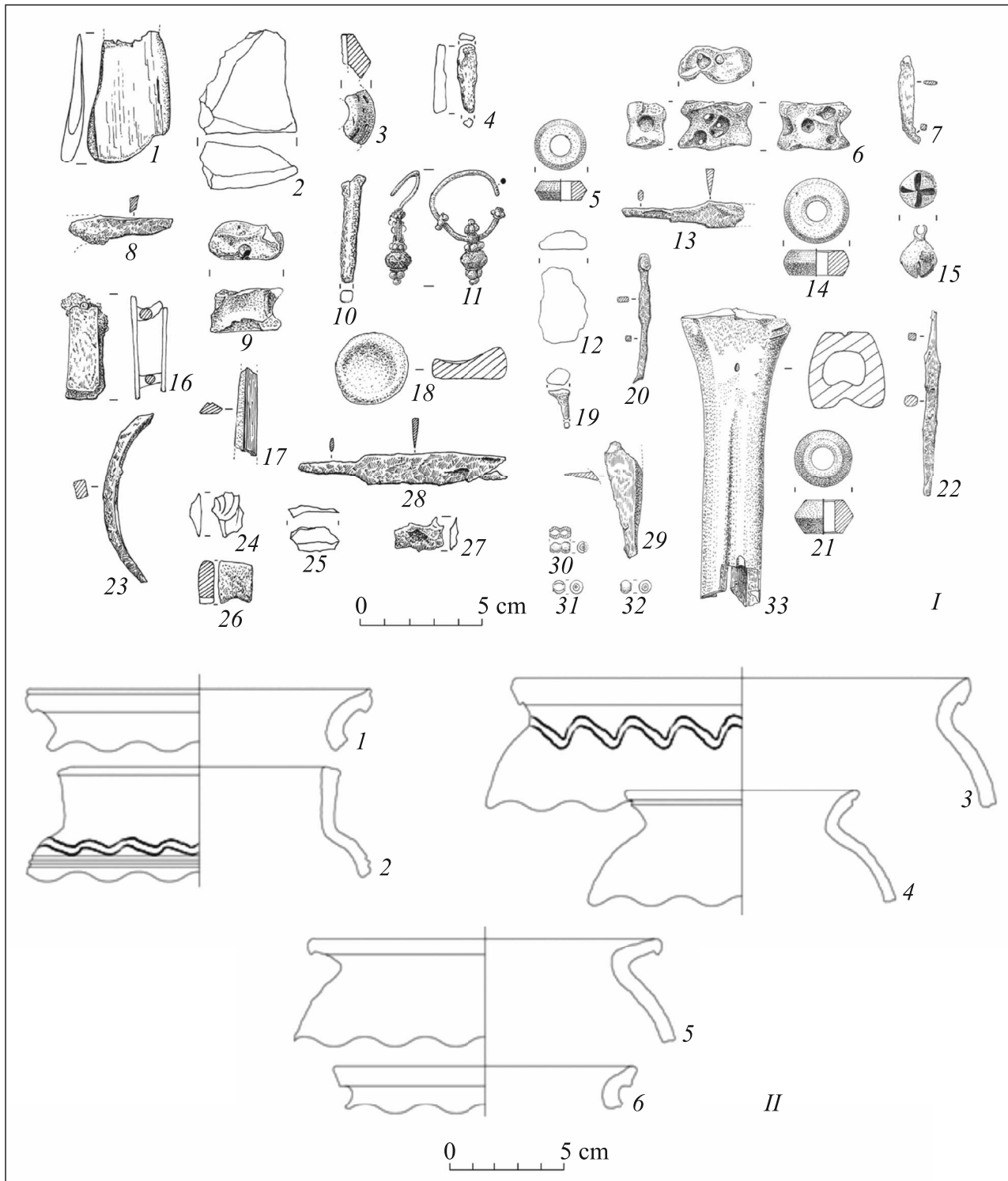

Рис. 11. Знахідки та кераміка зі споруди 8. I – знахідки: 1, 2, 17, 26, 29 – камінь; 3, 18 – кераміка; 4, 7, 8, 10, 13, 19, 20, 22, 23, 28 – залізо; 5, 14, 21 – пірофіліт; 6, 9, 33 – кістка; 11, 15, 16 – кольоровий метал. II – кераміка

мірами $0,60 \times 0,75$ м та товщиною до $0,03$ м. З трьох боків черинь переходив у стінки та склепіння печі. Стінки печі зведені із сірого глею та пропечені з внутрішнього боку на товщину $1,0\text{--}3,0$ см. Під задньою стінкою череня, у місці його переходу в стінку, виявлено два вмуровані камені. Склепіння печі над черенем містило отвір розмірами $0,43 \times 0,40$ м (імовірніше за все, ділянка склепіння печі впала донизу).

Згідно з розрізами, піч була перебудована зі збереженням частини більш ранньої печі (знаходилася у південній та східній її частинах). Від нижньої печі частково зберігся черинь та фрагмент склепіння на висоту до $0,15$ м, а також стінки із сірого глею, що оточували пропечені ділянки на товщину до $0,3$ м.

З печі походять нечисленні уламки горщиків X ст. та один фрагмент стінки ліпної посудини.

Сліди двох печей свідчать про два етапи функціонування споруди 8. Вірогідно, на другому етапі споруда мала вхід з північно-східного боку. Ширина коридору, що похило спускався до котловану, становила $1,8$ м, довжина – $1,9$ м, з наближенням до стінки споруди глибина збільшувалася з $0,4$ м (від рівня материка) до $0,9$ м. Коридор розташовувався приблизно посередині довжини північно-східної стінки споруди.

З верхньої частини заповнення котловану походять фрагмент шиферного оселка, два фрагменти оселка зі сланцю, два оброблені кремені, два фрагменти керамічних пряслиць, амфорна пробка, залізний ніж, фрагмент залізної пластини із заклепками, фрагмент залізного стрижня, три кістяні астрагали, скроневе кільце «волинського» типу з білого металу (Новикова 1990, с. 107–116; Рябцева, Тольков 2010, с. 285–300). Керамічний набір представлений фрагментами посудин X ст. та уламками ліпного посуду більш раннього часу.

У нижній частині котловану споруди 8 знайдені кременевий відщеп, фрагмент оселка зі сланцю, три пірофілітові пряслиця, кістяний астрагал із просвердленим отвором, оброблена кістка, залізний фрагмент ножа, бронзовий бубонець з хрестоподібним прорізом, уламок прикраси з мідного сплаву, три скляні намистини, а також фрагменти кружальних посудин середини X ст. (Рис. 11).

Таким чином, житло (споруда 8) функціонувало у середині X ст. та у другій половині – наприкінці X ст.

Житло (споруда 9) досліджено у розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Його північна частина прорізана котлованом споруди 8, а західна – котлованом споруди 7.

Заповнення споруди 9 фіксується у стратиграфії східної стінки розкопу у вигляді численних шарів, перекритих культурним шаром, що просів до верхньої частини котловану.

Глибина котловану споруди 9 становить $1,30\text{--}1,45$ м від верхньої межі давнього культурного шару.

Як вже зазначалося, котлован з двох боків прорізаний пізнішими об'єктами. Житло по дну котловану мало розміри $3,9 \times 4,3$ м. Від конструкції облаштування стін на рівні підлоги збереглися канавки, що маркують внутрішній простір будівлі. Котлован споруди орієнтований кутами за сторонами світу, за віссю схід–захід з відхиленням на 30° на південь.

У південному куті виявлена зруйнована глеєва піч, що збереглася на висоту до $0,4$ м та мала діаметр $1,9$ м. Вона пошкоджена котлованом споруди 7, тому представлена частиною глеєвої стінки товщиною до $0,15$ м, обмеженої з внутрішнього боку ділянкою прокаленого глею на товщину до $0,03$ м. Ймовірно, піч була повернута челюстями на північний схід. Від каркасу печі зафіксовані дрібні ямки (діаметр $0,03\text{--}0,05$ м, глибина до $0,1$ м). Навколо печі існував каркас, від якого простежено кілька стовпових ямок діаметром $0,2\text{--}0,4$ м, глибиною до $0,3$ м, та канавка вздовж південно-східної стінки.

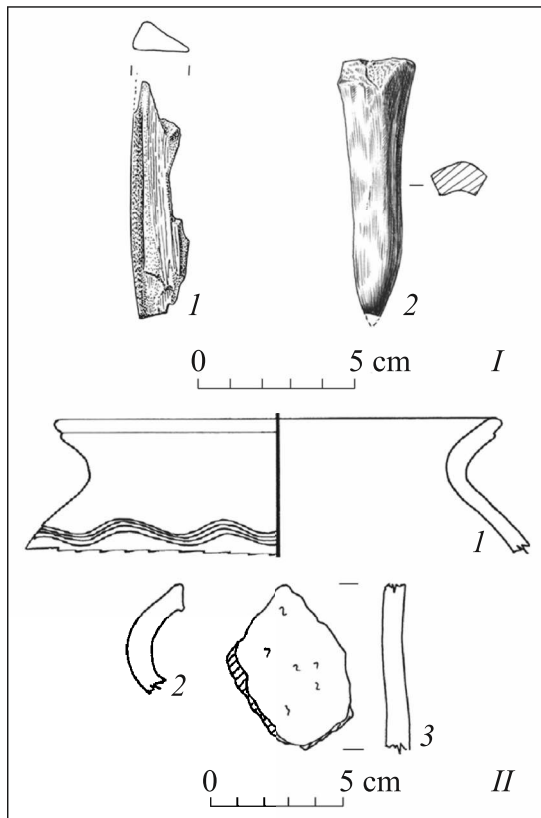

Рис. 12. Знахідки та кераміка зі споруди 9: I – знахідки (1 – камінь; 2 – кістка); II – кераміка

З печі походять один фрагмент стінки ліпної посудини, три фрагменти стінок та один фрагмент денця кружальних посудин X ст. та незначна кількість остеологічних залишків.

У дні споруди фіксувався ряд ям та канавок від конструкції та інтер'єру споруди діаметром 0,1–0,5 м та глибиною до 0,35 м.

У заповненні споруди 9 були знайдені фрагмент оселка із сланцю, скляна намистина та керамічний матеріал X ст. з домішкою ліпного посуду попередніх епох (Рис. 12)

За стратиграфічними спостереженнями, споруда 9 передувала спорудам 7 та 8 і може бути датована першою чвертю X ст.

Житло (споруда 10) досліджено у розкопі 6 (2015 р.) та розкопі 7 (2016 р.) Із заходу споруда 10 прорізана житлом 8, а з півдня межувала з господарською ямою 33. Північний край споруди знаходився на місці ерозії дюни, що вкриває майданчик городища.

Котлован житла мав прямокутну форму розмірами 4,0 × 5,0 м, орієнтований довгою віссю за лінією південний захід–північний схід. У материковому дні споруди зафіксовано систему стовпових ямок діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,3 м від рівня дна споруди. Приблизно по центру споруди зафіксовано округле скупчення глею розмірами

1,3 × 1,7 м та завтовшки до 0,4 м, що являло собою зруйновану чи недобудовану піч. Під південно-західною частиною скупчення розміщувалася система дрібних ямок та канавок, які притаманні конструктивним особливостям печей Виповзівського городища та посаду.

З котловану споруди 10 походять оброблений кремій, залізний цвях, скляна пронизка, кістяна проколка, два фрагменти залізних ножів, фрагменти ліпних посудин та уламки кружальної кераміки X ст. (Рис. 13)

Житло (споруда 11) досліджено у розкопі 6 (2015 р.) та розкопі 7 (2016 р.).

Споруда мала близьку до квадрата форму, орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджені розміри житла становлять 2,8 × 3,4 м.

У північному куті споруди зафіксовано глеєву піч розмірами 1,5 × 1,5 м, влаштовану черенем на південь (вздовж східної стіни котловану). Склепіння обвалене, черень заповнений глеєм, фрагментами обпаленого глею (печіни), а також подекуди значними за розмірами фрагментами кружальної кераміки. Збережена висота печі (склепіння) – 0,6 м. У нижню частину зовнішньої задньої (північної) стінки печі вмонтовано конкреції руди (діаметром до 0,4 м), фрагменти печіни та кружальної кераміки. З печі походять фрагменти посудин середини X ст. Під піччю зафіксовано пляму сірого та помаранчевого обпеченого глею – залишки більш ранньої печі, від якої залишилися нижня частина щелеп та задньої стінки череня.

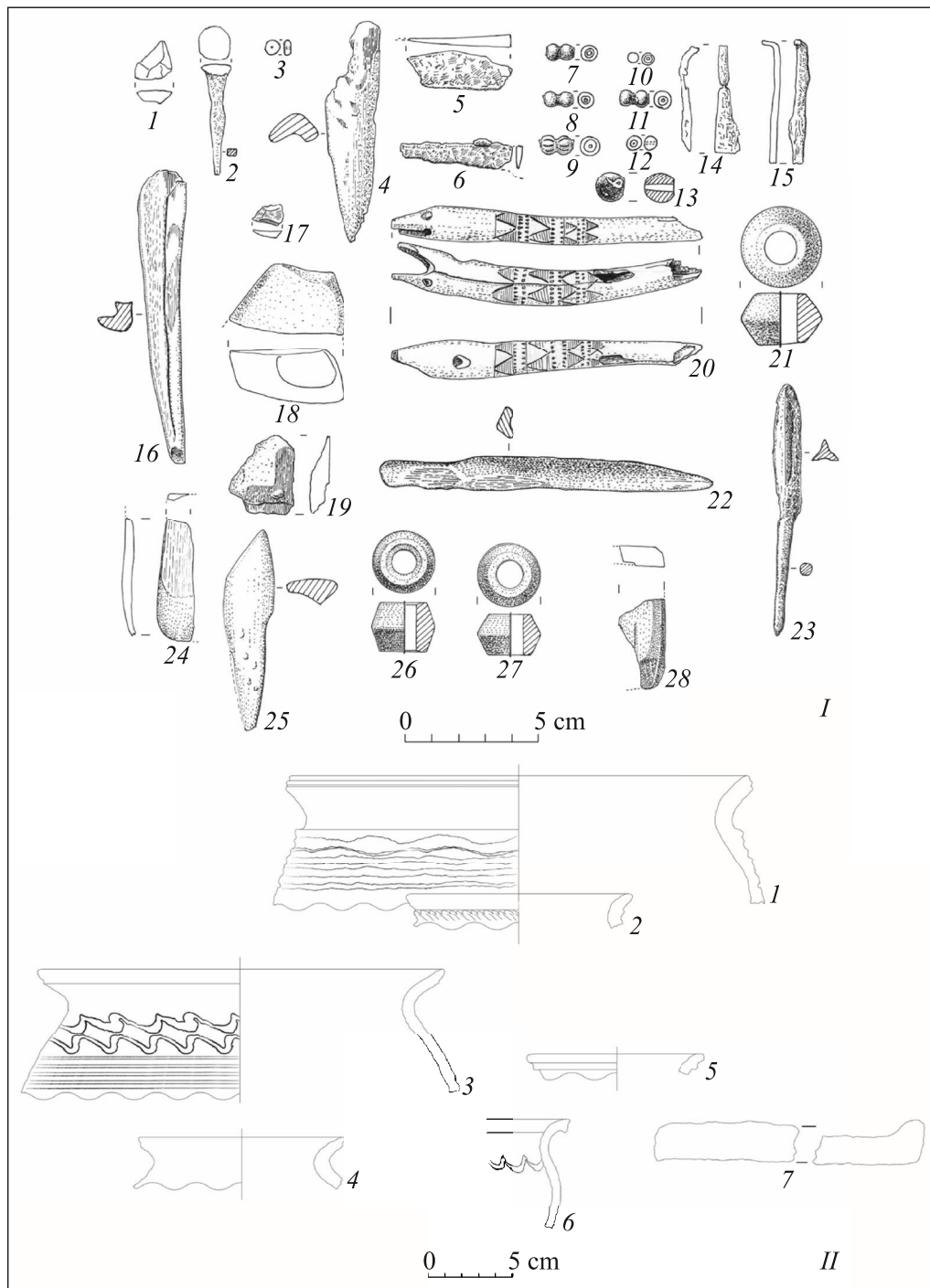

Рис. 13. Знахідки та кераміка зі споруд 10 та 11. I – знахідки: 1–6 – споруда 10; 20, 23–27 – нижня частина споруди 11 (житло); 7–19, 21, 22 – верхнє заповнення споруди 11 (господарська будівля) (1, 17, 19 – кремійнь; 2, 5, 6, 14, 15, 23 – залізо; 4, 16, 20, 22, 25 – кістка; 7–13 – скло; 18, 24, 28 – камінь; 21, 26, 27 – пірофіліт). II – кераміка зі споруди 11: 1–4 – кераміка з верхнього заповнення споруди 11 (господарська будівля); 5–7 – кераміка з нижнього заповнення споруди 11 (житла)

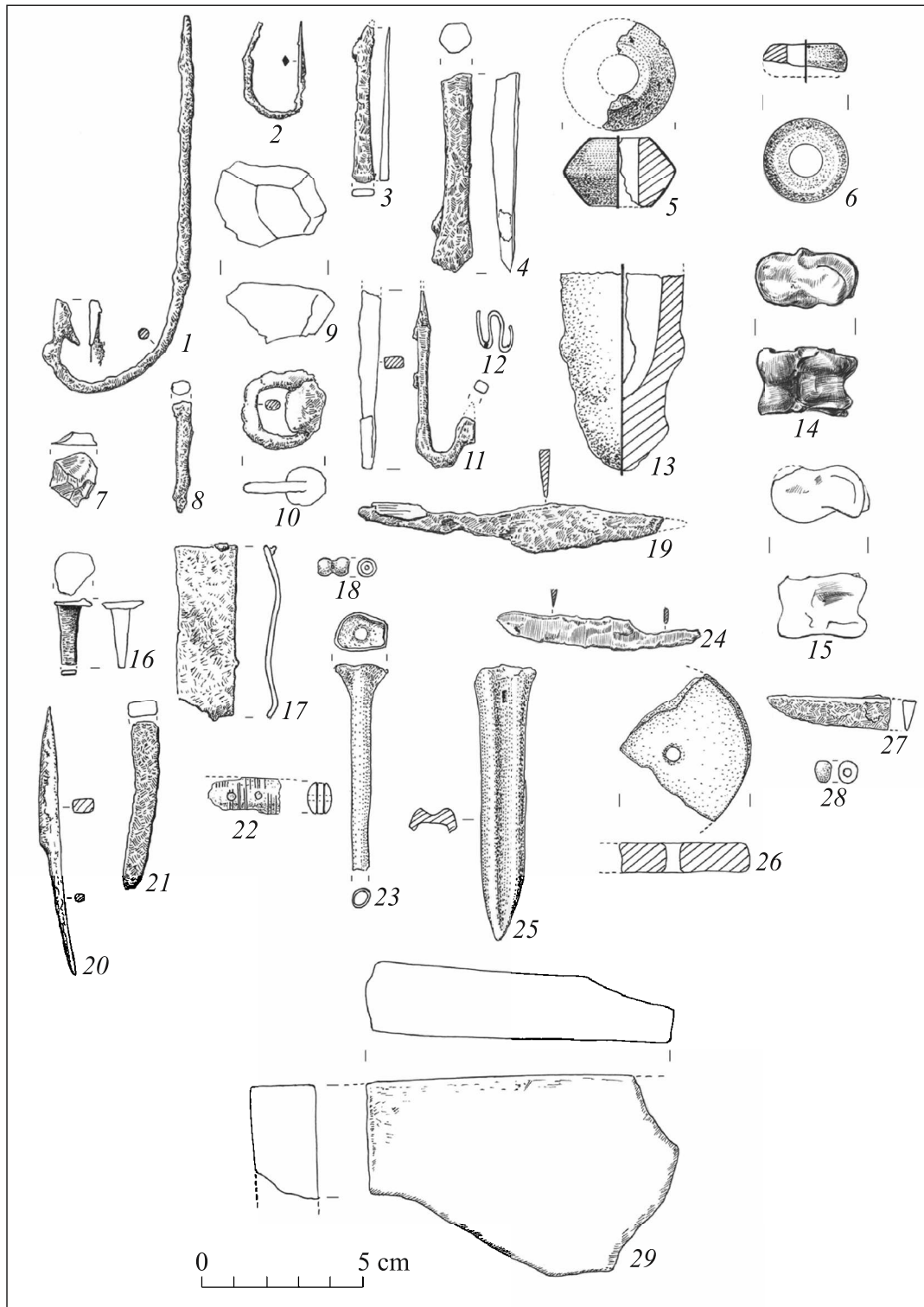

Рис. 14. Знахідки з культурного шару городища: 1–4, 8, 10, 11, 16, 17, 19–21, 27 – залізо; 7, 9 – кремій; 5, 13, 26 – кераміка; 6 – пірофіліт; 12, 23 – кольоровий метал; 14, 15, 22, 25 – кістка; 18, 28 – скло; 29 – камінь

Вздовж північно-західної та південно-західної стінок котловану споруди простежена канавка шириною до 0,2 м, глибиною до 0,2 м від конструкції стін.

У нижній частині споруди знайдені шість фрагментів скляного бісеру, залізне вістря стріли, фрагмент оселка зі сланцю, два пірофілітові пряслиця, кістяна проколка, кістяний кочедик із зоморфним закінченням і отвором, уламки посудин середини – другої половини X ст. (Рис. 13).

Споруда 11 була зведена близько середини X ст. і функціонувала як житло, до якого, ймовірно, відносяться залишки нижньої печі. Над материком зафіксовано горілий прошарок, який свідчить про загибель житла. Пізніше – у другій половині X ст. – котлован споруди використано повторно – над дном було залишено заповнення першого етапу потужністю 0,3 м, на ньому зроблено підсипку нової підлоги материковим піском (де також зафіксовано пляму обпеченого глею потужністю до 2,0 см). У південно-західній частині котловану помітно незначне розширення стін під час відновлення житла. Під цією ж стінкою над материковим дном знайдено керамічний матеріал, який може датувати час загибелі раніше зведеного житла. Ймовірно, що верхня вціліла піч функціонувала під час другого етапу використання котловану. Окрім того, на рівні підлоги пізнішого житла та у його нижньому заповненні виявлено значну кількість запасів болотяної руди (близько 200 кг), тобто, можливо, що пізніше споруда повторно використовувалася в якості господарської будівлі для зберігання руди.

З більш пізнього заповнення споруди походять п'ять скляних пронизок, бісер, скляна намистина, два фрагменти залізної скоби, дві кістяні проколки, два відщепи кременю, пірофілітове пряслице, фрагмент оселка з пісковіку та фрагменти посудин другої половини X ст. (Скороход та ін. 2015, с. 288–291).

Слід зазначити, що суттєвих відмінностей в морфології кругових посудин, знайдених у різних шарах заповнення споруди, немає, що вказує на нетривалий час запусіння старого котловану.

Крім того, на площі розкопу виявлена серія господарських ям від залишків невеликих будівель та смітників, що належали до різних періодів забудови майданчика городища.

У культурному шарі городища виявлено значну кількість знахідок, пов'язаних з побутом та ремеслом його мешканців (Рис. 14)

Розглянуті житла можна розподілити на будівельні горизонти, оскільки їх розміщення є досить компактним, вони перекривають одне одне, перебудовуються на тих же місцях, що вказує на їх різночасовість.

До ранньої забудови початку X ст. належать два житла (споруди 9 та 10), які, у свою чергу, були прорізані ще двома житлами (спорудами 7 та 8). У житлових спорудах раннього періоду присутні сліди пожежі, синхронні слідам пожежі оборонних укріплень городища. Важливо зазначити, що споруда 7 мала теж два періоди існування: перший – в якості житла середини X ст., другий – господарської будівлі для зберігання запасів болотяної руди. Така ж ситуація і у споруді 11, що на першому етапі існувала в якості житлової будівлі, а на другому в якості будівлі для зберігання болотяної руди. Другий етап забудови (споруди 7, 8, 11) теж закінчується локальною пожежею не тільки на городищі, але й на посаді, що підтверджується залишками шести жител із добре збереженими горілими конструкціями стін, підлоги, посуду та елементами інтер'єру.

До третього етапу належать господарські споруди 7, 11 із покладами конкрецій болотяної руди для подальшої виплавки заліза у металургійних горнах, що були виявлені у 2011 р. у західній частині майданчика городища. Ці споруди та шари металургійних шлаків перекривають прошарки другої пожежі на городищі, що дає підстави говорити про існування тут виробничого майданчику у другій половині X ст. після локальної пожежі (Скороход, Жигола 2017, с. 88–99).

На захід від городища розміщувався відкритий посад, що займав усю площу мису на довжину близько 700 м аж до корінної тераси Десни. Його територія мала ширину, що була обмежена схилами мису, від 110 до 350 м. Культурний шар пам'ятки значно пошкоджений у західній та східній частинах діяльністю сільськогосподарської ферми ХХ ст. та окопами від тренувального майданчика військового центру «Десна». Тож лише під час зачисток пошкоджених ділянок культурного шару давньоруської доби вдалося виявити близько десятка жител, а також серію господарських споруд і ділянку центральної дороги Х ст.

Найбільш розкопана ділянка посаду знаходиться у південній частині мису, за 160 м на захід від вищеописаних укріплень. Під час розкопок з 2011 по 2016 рр. тут досліджено 22 житлові та близько 10 господарських споруд і ям кінця IX – середини Х ст., житло та господарську споруду ХІІ ст. (Рис. 15). Завдяки розкопкам єдиною площею отримані матеріали планової структури поселення і простежені етапи її забудови у цей час, що дозволило вести мову про окремі будівельні періоди в межах кінця IX – середини Х ст.

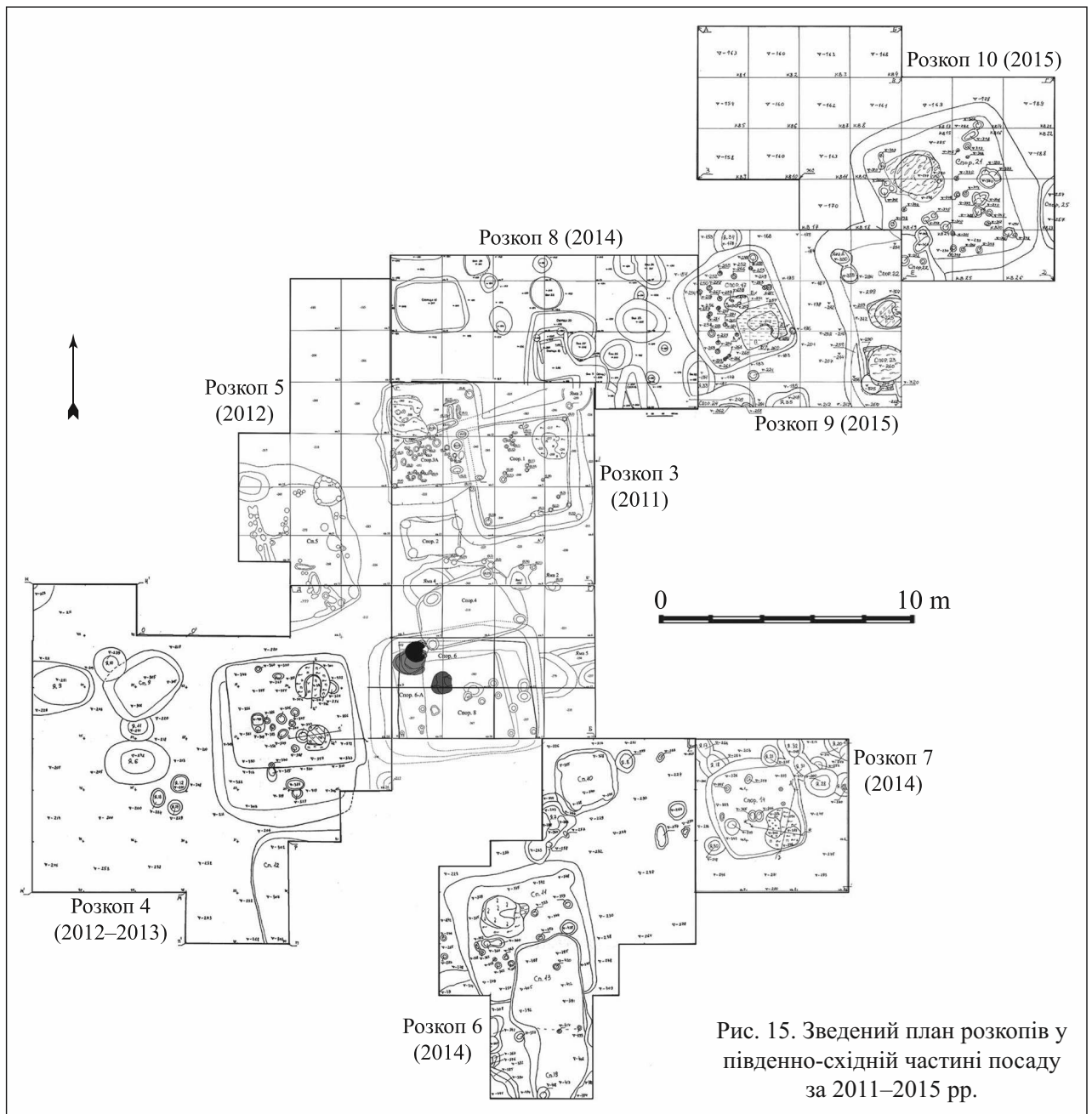
Особливістю такої забудови у цій частині посаду є висока концентрація споруд: вони зведені кучно одна над одною (іноді навіть у одних і тих же котлованах). Фіналом масової забудови на цьому етапі існування поселення стала локальна пожежа, синхронна у часі із руйнацією укріплень городища, що за наявними матеріалами датується приблизно серединою Х ст. Вона добре простежується за залишками згорілих будівель і дозволяє при цьому виділити забудову третього горизонту (Скороход, Капустін 2014, с. 207–217).

Внаслідок згаданої пожежі у будівлях законсервувалися обгорілі стіни із напівколод (подекуди на висоту до шести рядів), залишки дерев'яної підлоги, меблів, дерев'яного посуду, знарядь праці. Котловани були заглиблені у материк на 0,4–1,2 м, мали підквадратну форму розмірами від 4,0 × 4,0 м до 4,5 × 5,0 м по внутрішньому простору і не були завжди однаково орієнтовані відносно сторін світу. Відсутні і закономірності побудови опалювальних пристроїв: це були печі із болотяного глею діаметром від 0,9 до 1,2 м за внутрішнім простором, розташовані в одному з кутів будівлі (майже впритул до дерев'яних стін). Зі споруд цього часу походять знахідки побутових речей, знарядь праці (кістяних проколок, пірофілітових та керамічних прясел, залізних ножів, голок і кресал, бабок для гри, кам'яних оселків тощо). Прикраси й елементи костюма представлені сердоліковим і скляним намистом, бронзовими напівсферичними гудзиками, а також бронзовими гудзиками від каптану, уламком срібної підвіски типу *Borre*.

Окрім того, серед оригінальних знахідок слід відзначити перстень зі вставкою з білого каменю, та шипоподібними виступами з чотирьох сторін. Подібні знахідки були виявлені й в інших місцях цього пункту, відомі на синхронних об'єктах салтівської культури. А у балтійському регіоні широкі відомі ножі із волютоподібними наверхшлями, також виявлені у Виползові.

Особливо слід відзначити знахідку плужного комплексу із житлової споруди 7 (розкоп 4, 2012–2013 рр.). Знахідка перебувала під завалом згорілих стін на підлозі житла, між стіною та піччю. Комплекс, що складався із лемеша та чересла, можна датувати другою половиною I тис. н. е. Окрім знахідок побутового та господарського інвентаря, у цьому житлі знайдено срібну сережку «екімауцького типу» середини–другої половини Х ст. З шару пожежі у споруді 3-Б походить дирхем Насра II Ахмада (914–943 рр.). Ще один, виявлений у культурному шарі, являє собою східноєвропейське наслідування саманідського дирхема Х ст. (Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 26–37.).

Керамічний матеріал зі знищених пожежею споруд останнього горизонту (третій будівельний період) представлений кружальними посудинами із доманжетними і манжетними вінцями

різних форм, що були прикрашені лінійним та хвилястим орнаментом, а також нігтьовими вдавленнями. Посудини цього горизонту мають добрий випал та добре вимішане тісто. Крім того, серед кухонного посуду трапляються ліпні та кружалні сковорідки (Рис. 16).

Збережені залишки дерев'яних конструкцій будівель надають доволі детальну інформацію щодо конструктивних особливостей жител тих часів, облаштування їх інтер'єру, а також деталей виготовлення дерев'яного посуду. Так, у споруді 13 (розкоп 6, 2013 р.) досліджено стіни, які були складені із напівколад шириною 0,25–0,35 м і довжиною до 4,1 м, котрі збереглися у висоту на 4–5 рядів. Внутрішнє приміщення мало розміри 3,5 × 4,0 м і було орієнтоване кутами

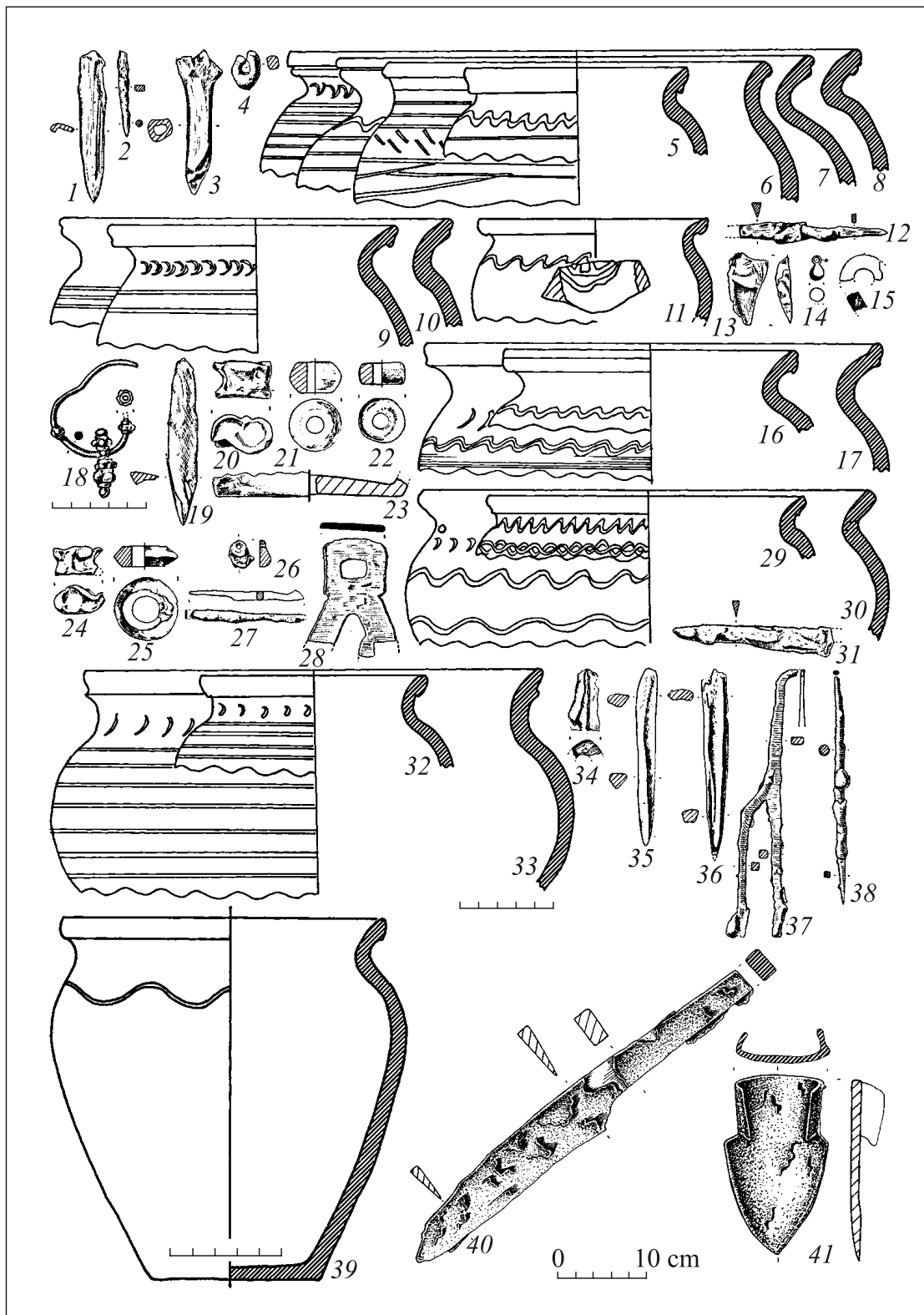

Рис. 16. Знахідки та кераміка із житла (споруди 7)

за сторонами світу. У північному куті знаходилася глинобитна піч діаметром 1,2 м, що була повернута устям до сходу і збереглася на повну висоту 0,8 м. Підлога вимощена дошками шириною 2,8–8,0 см й товщиною 1,8–3,0 см, орієнтованими із заходу на схід. На підлозі у вигляді окремих скупчень були виявлені завали деревини зі слідами штучної обробки, обгорілі рештки ослону або лавки, з північного заходу від печі лежали чотири згорілі залишки руків'їв від держаків, з півдня від печі знайдено фрагменти ковшика з ручкою та двох полумисок (Рис. 17).

До більш раннього періоду забудови посаду належать об'єкти першої половини X ст., що інколи перекриваються або ж частково перерізаються згорілими конструкціями третього горизонту.

Забудову більш ранніх горизонтів посаду дуже складно об'єднувати в окремі будівельні періоди, котрі належали до одного часу, оскільки житла часто перебудовувалися, вміщували по 1–2 опалювальні споруди, котрі змінюють одна одну і мають, до того ж, сліди ремонтів. Котловани жител перебудовувалися на одних і тих же місцях лише із незначним зміщенням. Для більш повного розуміння загальної забудови вони були виділені в окремі будівельні періоди за ознаками повної перебудови оселі. Така картина дозволяє виділити ще два горизонти в межах кінця IX – першої половини X ст.

До II будівельного горизонту належать 6 житлових споруд посаду, три з яких досліджені єдиною площею на розкопах 3–10. Житла мали заглиблені котловани підпрямокутної форми розмірами від $3,5 \times 3,5$ до $4,5 \times 4,5$ м, заглибленими в материк на 0,8–1,2 м, і були орієнтовані стінами за сторонами світу. Глинобитні печі розміщувалися в одному з кутів котловану без будь-яких закономірностей. У житлі 6-А (розкоп 4, 2012 р.) виявлено дві печі, що стояли одна на одній із незначним зміщенням до сходу. Вони сформовані із сірого болотяного глею, розмірами від 1,0 до 1,2 м і були розміщені в північно-західному куті споруди й обернені устям до сходу. Склепіння нижньої печі було зруйновано до рівня черені, і на її місці була побудована нова, зі зміщенням на 0,3 м на схід. Така ситуація простежується і в спорудах 3 та 3-А (розкоп 1, 2011 р.) та споруді 7-Б (розкоп 4, 2013 р.) (Скороход, Капустін, Мироненко 2013, с. 181–185). У деяких випадках помітна підсипка старої підлоги материковим піском та формування нової.

У котловані житла 6-А знайдено два дирхеми. Один цілий, з двома отворами трикутної форми, що належить до східноєвропейського наслідування Самманідам, Ізмаїлу ібн Ахмаду і датується першою чвертю X ст. Другий – $\frac{1}{4}$ монети – належить до династії Самманідів, Ахмаду ібн Ізмаїлу і датується 908–912 рр. З жител походить побутовий та господарський інвентар, прикраси, деталі ремінної гарнітури та кругова кераміка (Рис. 18) (Скороход, Капустін 2014, с. 215–217).

Посуд з цього горизонту представлений уламками ранньокругових форм зі слабозаглаженою поверхнею. У тісті присутня значна кількість шамоту та дресви, горщики слабо обпалені, вінця мають доманжетні та ранньоманжетні форми з вертикальними та середньовідігнутими назовні вінцями. В окремих випадках присутній плавний перехід від шийки до невираженого плічка. Орнаментация посуду досить багата і присутня на всій поверхні з перевагою ліній та повільної хвилі. Порівняно з керамічним матеріалом будівельного горизонту III, вона має певні відмінності у виготовленні та формах.

Найбільш ранній давньоруський період забудови (будівельний горизонт I) можна простежити на розкопах 2012–2013, 2015 рр., де котловани житлових споруд 8 та 7-А були перекриті шаром більш пізнього горизонту. Житла мали опалювальні пристрої у вигляді печей із сірого глею зі слідами повних перебудов. У житлі 7-А, що досліджене під спорудою 7-Б і має прямокутний котлован розмірами $4,5 \times 4,5$ м, на материковому дні залягав шар сіро-зеленого глею – підлога

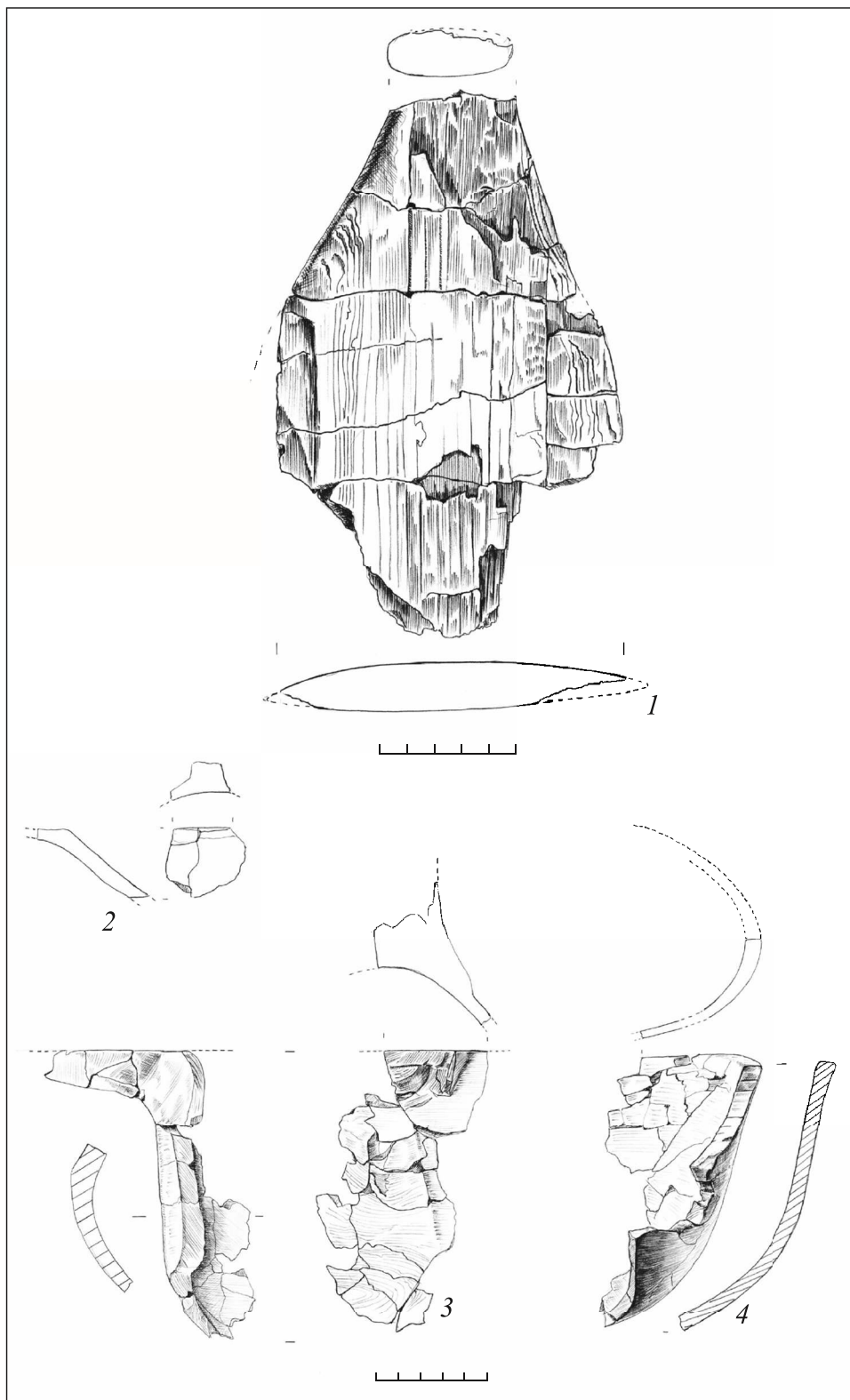

Рис. 17. Залишки дерев'яного посуду та предметів побуту із житла (споруди 13)

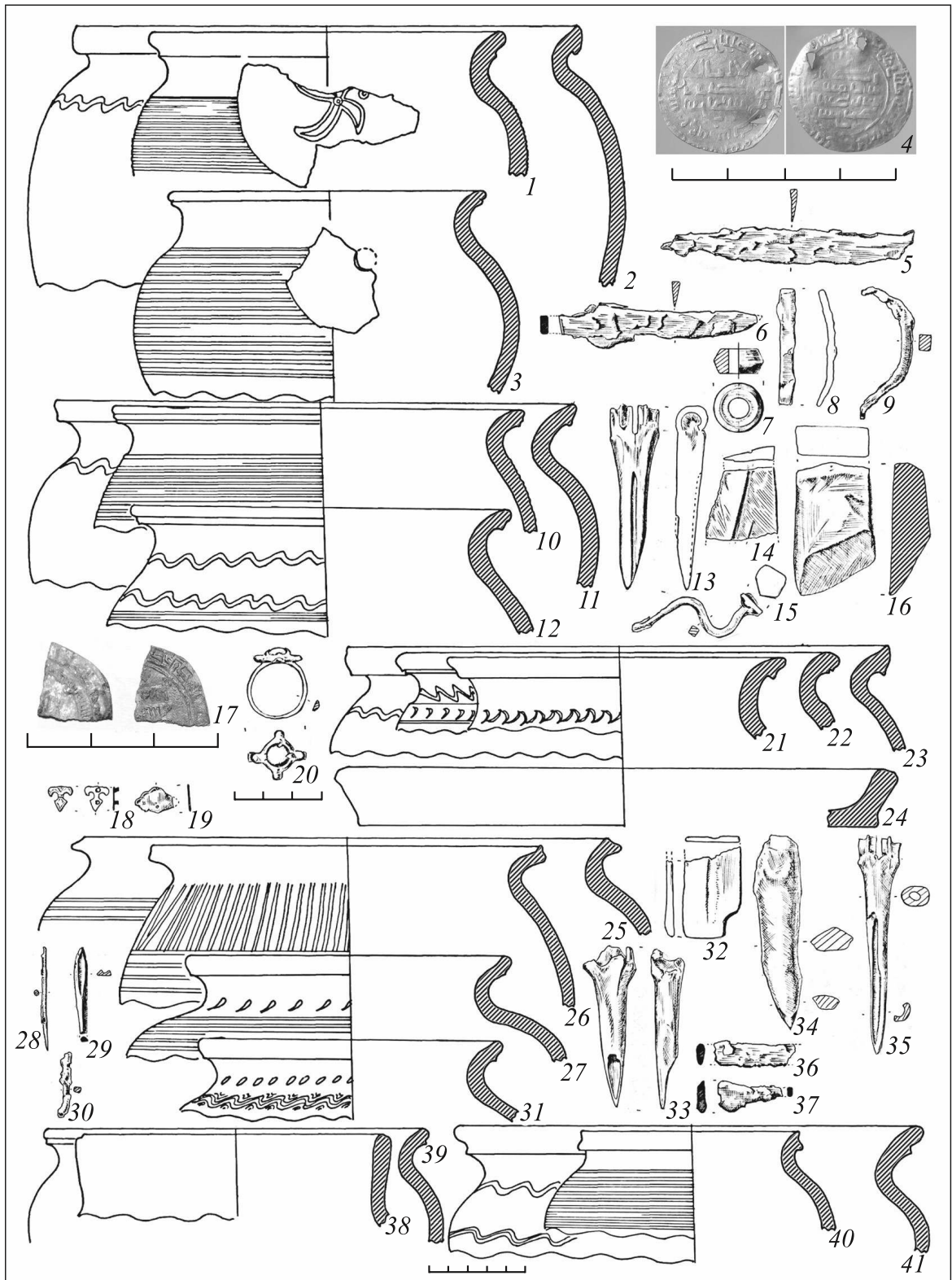

Рис. 18. Знахідки та кераміка з II будівельного горизонту

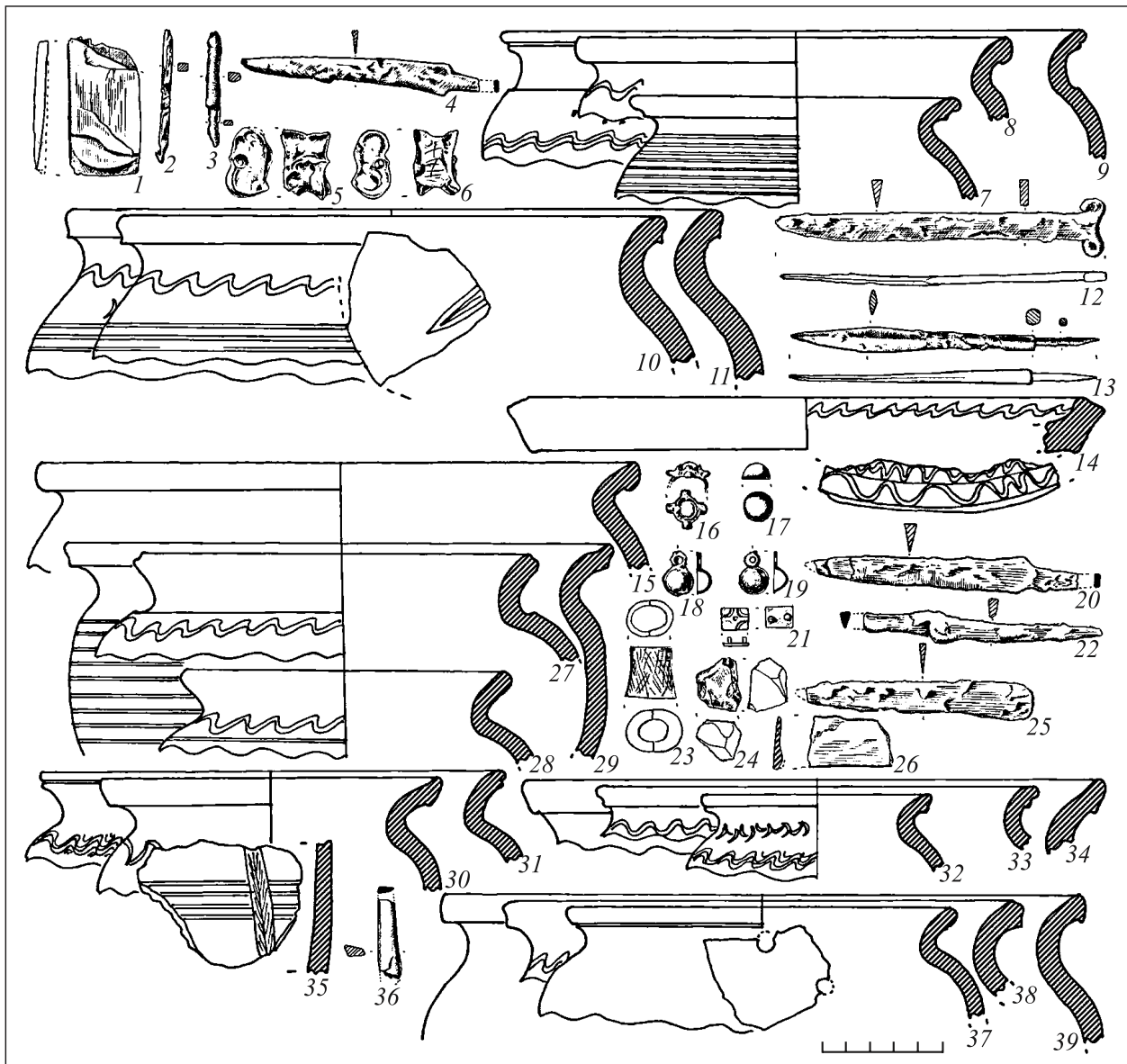

Рис. 19. Знахідки та кераміка з I будівельного горизонту

житла. У північно-східному куті розташовувалася глинобитна піч розмірами 1,25 × 1,40 м повернута устям до півдня. Розріз опалювальної споруди виявив сліди її ремонту. Конструкції споруди 7-А мали два періоди існування. Під глейовою підлогою виявлено залишки ще однієї, частково заглибленої у материк печі розмірами 0,9 × 0,9 м, розташованої у протилежному куті споруди й повернутої щелепами до заходу. Але розріз залишків цієї печі дозволяє зробити висновок, що і вона також зазнала перебудови і мала розміри 0,95 × 1,05 м (Рис. 19)

Цікаве житло (споруда 17) було досліджено у 2015 р. у розкопі 9. Воно не було пошкоджене більш пізніми будівельними горизонтами, що дало змогу повністю дослідити цей об'єкт.

Котлован житла мав підпрямокутну у плані форми, орієнтований за віссю південь–північ з відхиленням на 20 ° на захід. Розміри котловану становили 4,5 × 4,2 м. До періоду функціо-

нування споруди належить матеріал із дна котловану. Певний час котлован без стін перебував у запустінні, а згодом він був засипаний. Після ущільнення заповнення до котловану просів культурний шар.

З житла походить заготовка з рога для псалія, намистина з мозаїчного скла, кістяне вістря стріли – черешкове, квадратне в перетині, з упором, керамічне пряслице округлої форми.

Кераміка зі споруди 17 нечисленна і поділяється на три групи: ранньокругова – початку X ст., ліпна слов'янського часу та раннього залізного віку (милоградської культура), що була замита до котловану з оточуючого культурного шару. Фрагменти ліпних посудин слов'янського періоду поодинокі, до них слід додати уламки ліпних сковорідок та глиняних вальків, що входили до конструкції нижньої печі. Уламки кругових посудин належать до першої половини – середини X ст.

Фрагменти гончарних посудин походять з усіх шарів споруди, що вказує на відновлення котловану з рівня дна під час будівництва нового житла. Старий котлован був підчищений, матеріал звідти викинутий, частково залишені рештки старої печі, використані як основа для зведення нової.

У південно-східному куті котловану знаходилася підпрямокутна в плані піч розмірами $1,75 \times 1,50$ м, сформована з болотяного глею та вальків. Верхня частина печі збереглася гірше і мала розміри $1,10 \times 0,75$ м.

У процесі розбирання заповнення котловану споруди траплялися уламки жаровні від печі. Власне верхівка печі була зафіксована у вигляді шматків глини, піщини та фрагментів глиняних вальків. Глибше були виявлені рештки тіла печі, представлені темно-жовтою глиною та розвалом вальків.

Ймовірно, поверх печі була розташована глиняна жаровня, що впала у бік устя.

Судячи з плану печі та її розмірів, у південно-східному куті котловану споруди 17 знаходилося дві печі: верхня – округлої в плані форми, розмірами $1,10 \times 0,75$ м, заввишки 0,45 м, зроблена з глини, з жаровнею; нижня – прямокутної в плані форми, розмірами $1,75 \times 1,50$ м, складена з глиняних вальків, що були вмазані у глей та глину.

З часом існування верхньої печі слід пов'язати окремі уламки кругових посудин початку X ст.

Нижня піч була повернута челюстями у західному напрямку і згодом її навмисно зруйнували під час зведення верхньої печі.

Наявність двох печей, ліпної кераміки та посудин початку X ст. свідчить про два періоди функціонування котловану: більш раннього житла з піччю, збудованою з глею та вальків, де знайдені фрагменти ліпних посудин, та житла з глинобитною округлою в плані піччю з ранньогончарною керамікою початку X ст. Подібне припущення дозволяє пояснити наявність у дні споруди близько 30 стовпових ямок від конструкцій печей і облаштування стін та інтер'єру споруди.

Під час зведення житла на початку X ст. старий напівзамитий котлован був розчищений і, можливо, збільшений. До X ст. відноситься засипка вздовж стін, зроблена після встановлення нової дерев'яної конструкції споруди та облаштування верхньої печі. Вуглики на дні котловану можуть бути слідами як пожежі у житлі слов'янського часу, так і функціонування печі у X ст.

Нівелювання печі з вальками та розчистка котловану на початку X ст. значно зменшили тут обсяг матеріалів слов'янського часу, але не знищили їх повністю. Уламки ліпних горщиків з тисненням по краю вінця, ліпних сковорідок та керамічне пряслице округлої форми можна датувати VIII–IX ст. Така ситуація може засвідчувати про знахідку першого на виповзівському посаді житла слов'янського часу, котлован якого повторно використано у давньоруський час.

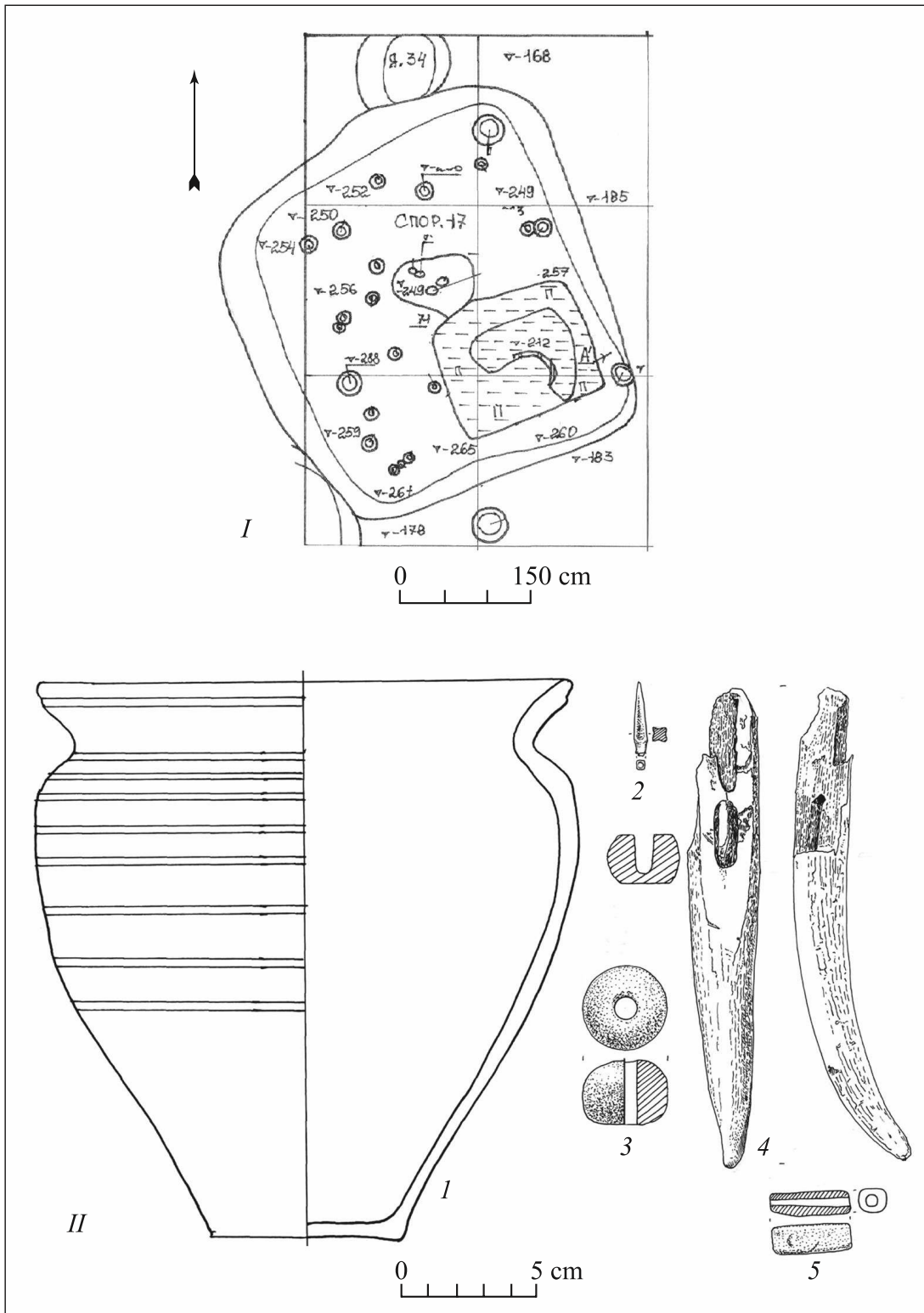

Рис. 20. План та матеріали з житла (споруди 17): I – план споруди 17; II – кераміка та знахідки зі споруди 17

Важливо зазначити, що на сьогодні, це єдина знахідка житла слов'янського часу на Виповзівському археологічному комплексі (Рис. 20).

Керамічний матеріал I будівельного періоду не відрізняється від будівельного горизонту більш пізнішого часу. Серед індивідуальних знахідок слід відзначити глиняні пряслиця, кістяні проколки, ножі, рибальські гачки та інші речі побутового призначення.

Складна схема періодів перебудов житлових споруд на посаді Виповзівського археологічного комплексу не дозволяє чітко визначити етапи забудови у межах першого та другого будівельних горизонтів, оскільки у кожному із цих періодів фіксуються неодноразові перебудови опалювальних пристроїв. Часта зміна печей може свідчити про швидку зміну населення посаду протягом досить нетривалого проміжку часу. Але не виключено, що зміна печі залежала не від тривалості часу її використання, а від зміни господарів будівлі, коли основні конструкції житла були ще придатними для використання. На користь цього свідчить й перенесення печі у протилежний кут конкретної будівлі. При тривалому використанні житла, як правило, піч ремонтувалася на своєму місці (підмазка склепіння, формування нового череня поверх старого), як це було на інших поселеннях регіону (зокрема в Шестовиці).

Випадки неодноразового використання старих котлованів жител на укріплених пунктах такого типу не є традиційними. Це могло бути спричинено лише браком місця для нової забудови та досить швидкою зміною населення протягом кінця IX – першої половини X ст. Міграція або ж переселення місцевих жителів підтверджується й індивідуальними знахідками та керамічними формами, не характерними для території Подесення (сережки «екімауцького» типу, ніж із волютоподібним наверхшям, «салтівський» перстень). Населення Виповзівського посаду наприкінці IX – у першій половині X ст. майже не займалося землеробством, про що свідчать лише дві знахідки орних знарядь, відсутність засобів збирання врожаю та незначна кількість господарських споруд. У структурі господарства переважають ремесла та промисли, про що свідчать знахідки токарних різців, залізні та кістяні шила, залишки браку та напівфабрикатів кістяної справи, уламки тиглів, лячок, матриць, металургійних шлаків, рибальські гачки та остроги, кістяне вістря стріли тощо.

Знахідки арабських дирхемів на різних етапах існування пам'ятки, візантійська сережка, вже згадані «салтівські» перстні та скандинавська прикраса у стилі *Borre*, фіно-угорська шум'яча підвіска, уламок срібної гривни із ромбічним завершенням, бронзовий гачок для обмоток, витий браслет та вістря стріл ланцетоподібних форм, залізний, обтягнутий бронзою важок діжкоподібної форми та деякі інші вироби підтверджують той факт, що «виповзівці» були включені до системи міжнародних торговельних зв'язків.

Предмети озброєння з Виповзова виявлені у різних частинах пам'ятки. Серед них – фрагмент бронзового наконечника скандинавських піхов меча, вістря стріл, бойовий ніж, уламки лез бойових сокир, кольчужні кільця, бляшки та пряжки від ремінної гарнітури (Скорород, Терещенко 2013, с. 186–188).

Біля підніжжя городища та посаду, з північного боку, знаходиться відкритий поділ площею 30–100 × 450 м, котрий займає підвищення, розташоване вздовж мису із заходу на схід (можливо, ще одна частина подолу була розташована з протилежного, південного боку теж вздовж мису – на березі старого річища Десни; але це буде встановлено лише в результаті подальших археологічних досліджень). У першому випадку роботи, проведені вздовж берегової тераси, дали цікаві результати. Тут, у безпосередній близькості від стародавнього русла притоки р. Кримки – стариці Десни, було закладено стратиграфічну траншею перпендику-

лярно давньому руслу. У ході робіт вдалося виявити три горизонти культурного шару. Верхній (горизонт I) являє собою перевідкладений культурний шар, що зплив з тераси мису, адже керамічний матеріал хронологічно змішаний. Безпосередньо під верхнім горизонтом залягав прошарок алювіальних відкладень потужністю до 0,4 м, що виник у результаті періодичних повеней середньовічних часів. Під ним зафіксовано два законсервовані горизонти культурних відкладень. Найбільш ранній (горизонт III), котрий лежить безпосередньо на материк, має вигляд чорної достатньо гумусованої супісї із значними включеннями вугілля. Його потужність становить близько 0,25 м. Пізніший горизонт II залягав між алювієм та гумусованими прошарками із вугликами (горизонт III). Його потужність сягала 0,4 м. Керамічний матеріал у цих горизонтах вкрай нечисленний. Серед знахідок виявлені два фрагменти ножів, дві залізні пластини, уламки керамічних пряслиць, оселків із пісковика та ін.

У горизонті під алювіальними прошарками виявлено довгу канаву, орієнтовану з півночі на південь перпендикулярно давньому руслу, котра підіймалася у бік тераси. У південній частині траншеї на рівні материка вдалося виявити її закінчення. Північна її частина увійшла до давнього русла річки. Загальна довжина дослідженої частини канави становила 8,0 м, ширина – від 0,6 до 0,9 м, глибина – до 0,4 м. Південна половина цієї канави була врізана у материк, а північна прорізала горизонти II і III і не доходила до материка. Шари її заповнення послідовно змінюють один одного тонкими (до 5,0 см) прошарками замивів та гумусу, що свідчить про сезонний характер використання об'єкта. Споруда, пов'язана із цією канавою, функціонувала у перервах між розливами річки, коли й відкладалися гумусовані прошарки. Взимку й під час повеней канава не використовувалася, а тому відкладалися згадані прошарки алювію.

На південній ділянці розкопу, навколо закінчення канави, виявлені стовпові ями діаметром від 0,08 до 0,12 м. Одна із них знаходилася безпосередньо у торцевій частині цієї канави – на її дні на рівні материка. Очевидно, це сліди стовпів, котрі підтримували конструкції навісу. Північний край канави виходив за межі розкопу, однак, беручи до уваги її орієнтування й зафіксовану давню берегову лінію, можна припустити, що північний край її прилягав безпосередньо до русла. Тож у такому випадку довжина канави повинна становити близько 10 м. Ймовірно призначення описаного об'єкта – траншея для витягування на берег суден з метою їхнього ремонту або ж тимчасової стоянки (своєрідний «сухий док»). Над торцевою частиною канави стояв навіс – можливо, що ця частина використовувалася для зберігання ремонтних матеріалів. Стратиграфічні спостереження дозволяють стверджувати, що канава була споруджена й використовувалася на фінальній стадії «раннього Виповзова» – близько середини X ст.

За дослідженнями Д. Елмерса, нині відомо кілька типів причальних конструкцій. Окрім найбільш поширених дерев'яних пристаней, опорні стовпи котрих встановлюються вже у самій річці за лінією зрізу води (Хедебю, Шестовиця та ін.), відомі примітивні пристані й інших видів (Kalmring 2010, S. 85–104). Основу їх складають дерево-земляні або ж кам'яно-земляні конструкції, орієнтовані перпендикулярно до берегової лінії. За таким подовженим насипом, котрий доходить у воді до місця стоянки кораблів на мілководді, здійснювався підїзд, навантаження та розвантаження товарів (Упсала, Гластонберрі та ін.) (Ellmers 1985, S. 5–19). У Дорестаді човни й невеликі кораблі витягувалися на берег, поблизу якого безпосередньо на землі були покладені дощаті настили. На пам'ятках із «примітивними пристанями» ремонт й обслуговування кораблів також здійснювалися безпосередньо на березі (Гньоздово, Дорестад та ін.) Для ремонтних робіт могли використовуватися спеціальні канави, орієнтовані перпендику-

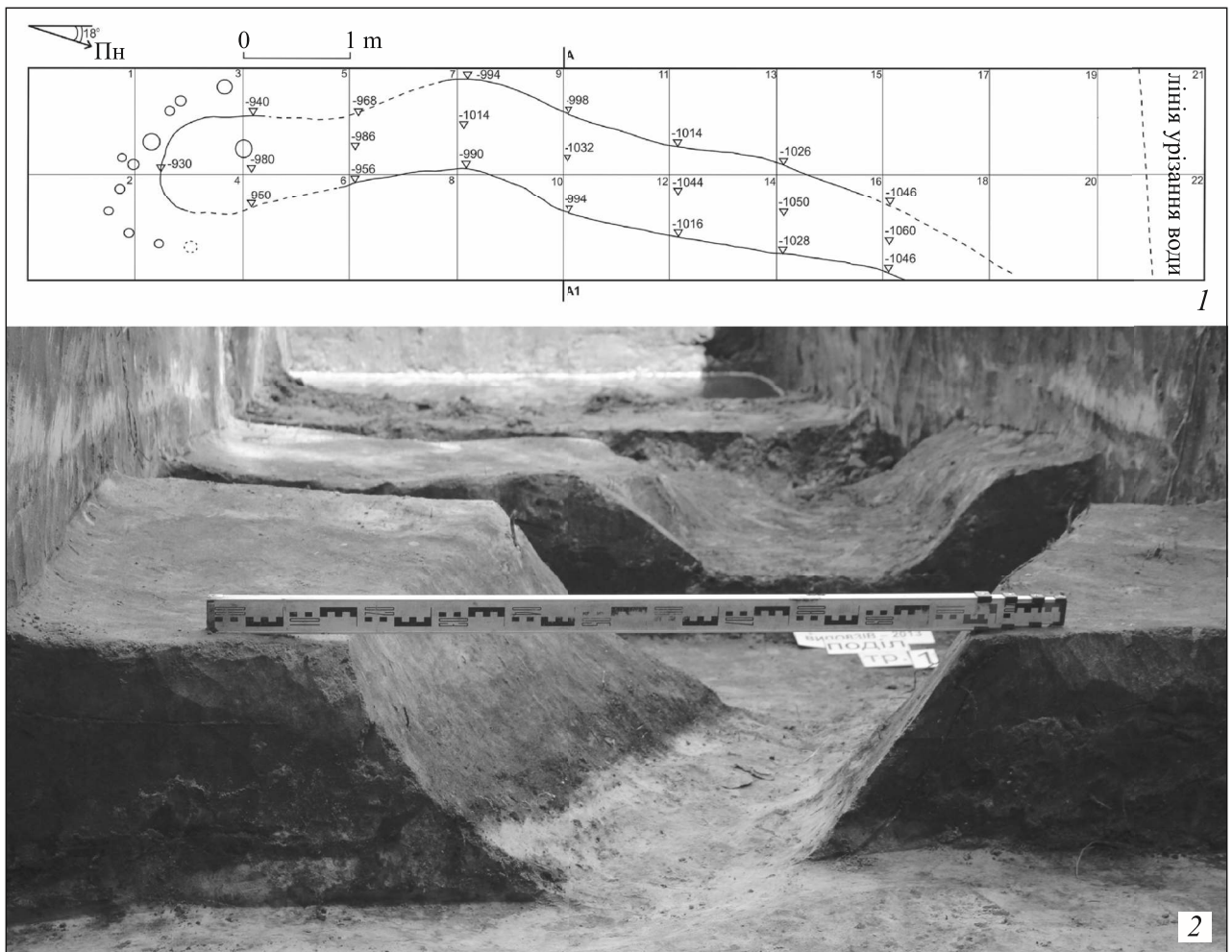

Рис. 21. План та процес дослідження канави для стоянки суден на подолі

лярно до берегової лінії, котрими кораблі й витягувалися на берег для обслуговування – як вже відзначалося вище, своєрідний «сухий док» (Рис. 21).

Така канава зокрема досліджена у портовій зоні Гньоздова у верхів'ях Дніпра, що була розміщена на березі озера під городищем. Вона орієнтована від берегової лінії у бік тераси, має ширину до 1,7 м, глибину 0,0–0,5 м і призначалася для переміщення суден у зв'язку з їх ремонтом або ж будівництвом. Аналогічні канави, але дещо пізнішого часу, зафіксовані також на території Швеції. Подібні, або більші за розмірами, як зимові стоянки для морських суден, використовувалися і у Хедебу в Данії (Скороход, Фетисов 2014а, с. 289–291).

Звертає на себе увагу незвична конфігурація берегової канави у цьому випадку біля сучасного с. Виповзіва: її останні (якщо рахувати від русла) 3,0 м вигнуті під невеликим кутом до сходу, де й були зафіксовані сліди від навісу. Тож можливо припустити, що таку відстань використовували для якихось господарських цілей, а човни витягували лише в ту частину канави, котра проходила по прямій лінії у бік русла. Хоча місце з'єднання канави не потрапило в межі розкопу, можна припустити, що довжина тієї частини, куди власне й втягувалися човни, становила близько 7,0–8,0 м. За розрахунками А. Стальсберг, розміри ранньосередньовічних

суден, що рухалися по ріках Східної Європи, були відносно невеликими – завдовжки близько 6,0–12 м. При цьому лодія завдовжки 8,0 м несла значний вантаж і корабельну команду до 11 осіб (Скороход, Фетисов 2014, с. 238–242).

Накопичена інформація дозволяє уже сьогодні зробити ряд узагальнень, хоча, безперечно, подальші дослідження дозволять отримати багато нових результатів.

У першу чергу, можна відносити Виповзівський археологічний комплекс за характером топографічних особливостей – невелике городище, обширний посад та наявність подолу зі слідами корабельної справи – до числа ранньміських центрів, відомих під назвою віків у Північній Європі чи відкритих торговельно-ремісничих поселень у Європі Східній (Булкин, Дубов, Лебедев 1978, с. 51; Славяне и скандинавы 1986, с. 59).

Найбільш вірогідно, що цей центр з'явився у Подесенні у часи «Віщого» князя Олега під час одержавлення земель Дніпровського Лівобережжя. Про початок цього історичного явища свідчить літописне повідомлення 884 р., коли *«Иде Олегъ на Севары. и победи Северы. и възложи на нихъ дань легьку. и не дастъ имъ Козаромъ дани даяти. рекъ азъ имъ противень. а вам не чему»* (Ипатьевская летопись 1962, стлб. 17).

Але з самого початку існування цього поселення – опорного центру великокнязівської влади – його основним завданням стало виконання функцій перевалочного пункту під час розселення населення із різних регіонів у Подесенні і в першу чергу дружинників. Він був розташований у двох днях переходу вгору по Десні від літописного Вишгорода. Наступним опорним центром став більш розвинутий Шестовицький комплекс, розташований неподалік від Чернігова (підпорядкування останнього київській верхівці – наступний етап феодалізації цього району ранньої Русі).

З цим раннім періодом функціонування Виповзова, на нашу думку, можна пов'язувати конкретне літописне повідомлення: під 968 р. є згадка про перший напад печенігів на Київ, де знаходилася княгиня Ольга з онуками – дітьми її сина Святослава (сам він перебував тоді на Балканах). На допомогу киянам прийшла військова дружина з Лівобережжя на чолі з воєводою Претичем. Страх лівобережних воїнів перед можливим гнівом великого князя вказує на безпосереднє підпорядкування йому цього військового контингенту. Раніше вже були запропоновані гіпотези, що допомога могла прийти з Чернігова або з Шестовиці (Моця 1987, с. 104). Але в контексті археологічних робіт у Виповзові жителів цього гарнізону, розміщеного ближче до столиці Русі, можна «підозрювати» у цьому ще більш обґрунтовано.

Згодом, про що свідчить і незначна кількість керамічних знахідок XII–XIII ст., цей пункт почав виконувати нові, більш скромні функції – він став одним із пунктів, де Володимир Мономах та його охорона міняла коней по дорозі з Чернігова у Київ. Тоді майбутній великий князь, а на той час удільний, *«...около ста раз ездил к отцу, за один день проезжая, до вечерни»* (Почучение 1969, с. 160–161).

- Ellmers D.* Von der Schiffslände zum Hafenbecken // Jahrbuch der Hafenbautechnischen Gesellschaft. – Hamburg, 1985. – Volume 40, 1983–1984. – S. 5–19.
- Kaltring S.* Der Hafen von Haithabu // Ausgrabungen in Haithabu. – Neumünster, 2010. – Volume 14. – S. 85–104.
- Беренигам В.Л.* Отчет о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ. // Науковий архів Інституту історії матеріальної культури РАН. – Рукописний архів. – Ф. 1. – Оп. 1889. – Спр. 48. – Арк. 4–5 зв.
- Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С.* Археологические памятники Древней Руси IX–XI веков. – Л., 1978. – 150 с.
- Ипатьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Том второй. – 938 стлб., 87 с.
- Казаков А.Л., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В., Ситий Ю.М., Скороход В.М.* Літописний «Шлях Мономаха»: археологічні реалії. // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 61–72.
- Коваленко В.П., Скороход В.М.* Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX – початку X ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Випуск 73. Серія: історичні науки. – № 6. – Чернігів, 2009. – С. 66–82.
- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данным погребальных памятников). – К., 1987. – 167 с.
- Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М.* Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. – Гомель, 2013. – С. 185–186.
- Моця О.П., Ситий Ю.В., Скороход В.М.* Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009–2013 рр. // Міста Давньої Русі. – К., 2014. – С. 26–37.
- Новикова Е.Ю.* О сергах «экимауцкого типа» // Проблемы археологии Евразии (по материалам ГИМ). – М., 1990. – С. 107–116.
- Поучение Владимира Мономаха* // Изборник. – М., 1969. – С. 160–165.
- Рябцева С.С., Тольков Н.П.* Алчедарский клад и центры ювелирного ремесла Восточной Европы конца IX – начала XI вв. // *Stratum plus*. – 2010. – № 5. – С. 285–300.
- Скороход В.М., Жигола В.С.* Давньоруська забудова Виповзівського городища // Археологія. – 2017. – № 1. – С. 88–99.
- Скороход В.М., Капустін К.М.* До питання забудови посаду Виповзівського городища (за матеріалами робіт на Розкопі № 4) // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: Научный ежегодник. – Брянск, 2014. – С. 207–217.
- Скороход В.М., Капустін К.М., Мироненко Л.В.* Нові дослідження на посаді Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. – Гомель, 2013. – С. 181–185.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М.* Дослідження оборонних споруд Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – К., 2012. – С. 514–515.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М.* Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – К., 2013. – С. 393.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С.* Розкопки Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: Научный ежегодник. – Брянск, 2014. – С. 217–218.
- Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С.* Дослідження Виповзівського городища // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К., 2015. – С. 288–291.
- Скороход В.М., Терещенко О.В.* Археологічні роботи на північно-західній околиці посаду Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.: Научный ежегодник. – Гомель, 2013. – С. 186–188.
- Скороход В.Н., Фетисов А.А.* Исследования на подоле Выползовского городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.: Научный ежегодник. – Брянск, 2014. – С. 238–242.
- Скороход В.Н., Фетисов А.А.* Исследования на подоле Выползовского городища в 2013 г. // Археологічні дослідження в Україні 2013. – К., 2014а. – С. 289–291.
- Славяне и скандинавы.* – М., 1986. – 411 с.